

Ines Vanjak, Marko Špikić

Principi restauriranja Augustova hrama u Puli 1946. i 1947. godine

Ines Vanjak
HR – 52 212 Fažana, Ulica Dragonja 44A,
Marko Špikić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet u Zagrebu
HR – 10 000, Zagreb, I. Lučića 3

UDK: 726.025.4(497.571Pula)“1946/1947”
726.032:255.6-523.4(497.571Pula)
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 18. 7. 2014

Ključne riječi: Pula, Augustov hram, restauriranje, rekonstruiranje, anastiloza

Key words: Pula, Temple of Augustus, restoration, reconstruction, anastylosis

U tekstu se raspravlja o rekonstrukcijskom zahvatu na antičkom Augustovu hramu u Puli koji je nakon bombardiranja u Drugom svjetskom ratu izveden od ljeta 1946. do 1947. godine. Zasnivajući se na ranije objavljenom tekstu Gina Pavana, autori su u članku stavili intervenciju u kontekst talijanske konzervatorske tradicije: podsjetili su na uzore iz međuratne talijanske prakse konzerviranja antičkih spomenika, ali su uzore za radove pronašli i dalje u povijesti, točnije u restauratorskom projektu Giuseppea Valadiera na Titovu slavoluku u Rimu iz oko 1820. godine.

UVOD

Antički hram Rome i Augusta na sjevernoj se strani pulskog foruma nalazi već dva tisućljeća. Izbjegao je sudbinu brojnih antičkih spomenika kojih je kamenje iskorišteno za podizanje novih građevina. U dugoj povijesti istarskoga grada uspio je odoljeti većim preobrazbama, a održavan je i popravljan sve do teškoga razaranja na koncu Drugoga svjetskog rata. Duga mu je i povijest recepcije, otkrivanja i interpretiranja. Povijest istraživačkog otkrivanja hrama – kao i drugih antičkih spomenika Pule – započela je u ranoj renesansi, a procvat doživjela u 16. stoljeću.¹ Toga su bili svjesni sudionici

1 Usp. Gudelj, J. (2014): *Europska renesansa antičke Pule*, Zagreb. O hramu i prostoru Forumu usp. De Ville, A. (1633.): *Descriptio portus et urbis Polae*, Venezia, 26-28; Allason, Th. (1819.): *Picturesque Views of the Antiquities of Pola, in Istria*, London, 14; Mlakar, Š. (1958.): *Antička Pula*, Pula, 33-35; Kečkemet, D. (1969.): Antički spomenici Pule na slikama i u opisima stranih autora od XV. do XIX. stoljeća, *Jadranski zbornik VII*: 549-590; Krizmanić, A. (1988.), *Komunalna palača – Pula. Razvitak gradskog središta kroz dvadeset jedno stoljeće*, Pula; Starac, A. (1996.): Forum u Puli, *Opuscula archaeologica* 20: 71-89; Matijašić, R.; Buršić-Matijašić, K. (1996.): *Antička Pula s okolicom*, Pula, 66-99; Matijašić, R. (2005a): Pula antički grad, u: *Pula antički grad*, Pula i Zagreb, 3-14; Matijašić, R. (2005b): Od iskona do prevlasti Serenissime, u: M. Bertoša et. al. (prir.), *Pula, tri tisućljeća mita i stvarnosti*, Pula, 27; Bilić, D. (2012.): Amfiteatar i Augustov hram u Puli na crtežima inženjera G. L. Gaettinija, *Adrias* 18: 61-74; Bradanović, M. (2013.): *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea*, Zagreb, 22-23 i 26.

rekonstrukcijskog postupka iz 1946. i 1947. godine, koji će biti predmet tumačenja ovoga rada.

Ovdje ćemo podsjetiti na manje poznatu epizodu iz talijanske povijesti konzerviranja i restauriranja koja se zbog više razloga treba uklopiti u istraživačku i konzervatorsku predaju naše zemlje. Rekonstrukcijski je projekt na pulskome hramu dosad bio poznat samo užemu krugu stručnjaka u našoj zemlji.² Širi pak zaborav ove intervencije proizlazi iz konkretnih povijesnih, odnosno političkih razloga: riječ je o zanimljivu projektu uglednih talijanskih stručnjaka dovršenom u kratkom intervalu od svršetka rata do ulaska jugoslavenskih vlasti u Pulu. Držimo da projekt, o kojem su dosad pisali uglavnom talijanski autori, a obuhvatio je postupke anastiloze, restauriranja i rekonstruiranja, treba predstaviti hrvatskim stručnjacima kao dio predaje, izvor podataka za daljnje održavanje i kao strukovno-metodološki uzor ili izazov. Razloga za to ima više: tema poslijeratnih rekonstrukcija aktualna je u suvremenoj Europi, na što ukazuju sve brojnije publikacije i stručno-znanstveni skupovi

2 Nisu nam poznati veći osvrti o pulskom projektu, kako u recentnijoj literaturi (knjiga Tomislava Marasovića *Zaštita graditeljskog nasljeđa*, Zagreb-Split, 1983.), tako ni u tekstovima objavljenima u vremenu bližem intervenciji. U prvim poslijeratnim izvješćima nadležnoga zavoda na Rijeci projekt se ne spominje, usp. Perčić, I. (1950.): Rad Konzervatorskog zavoda na Rijeci, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 1: 188-191. Raspravljajući o Puli, Milan Prelog piše samo o ostatcima crkve Santa Maria del Caneto, usp. Prelog, M. (1953.-1954.): Rad na konzervaciji nepokretnih spomenika kod nas, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5: 40. Slovanski arhitekt Marjan Mušič tih je godina dao detaljno izvješće o talijanskoj praksi rekonstruiranja, no nije spomenuo rad talijanskih stručnjaka u Puli. Usp. Mušič, M. (1955.-1956.): Razmišljanja i utisci konzervatora sa puta po Italiji i Francuskoj, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 5-6: 133-156. Iva Perčić je hram tih godina spomenula rečenicom: „Zavod je sudjelovao pri popločavanju i urbanističkom rješavanju prostora oko Augustova hrama“. Perčić, I. (1955.-1956.): Konzervatorski radovi u Istri i Hrvatskom Primorju od 1949. do 1954. godine, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 5-6: 291.

1 Bombardirani pronaos Augustova hrama oko 1945. (British School at Rome, Photographic Archive, Ward-Perkins Collection, wpwar-05001)
Bombed *pronaos* of the Temple of Augustus, around 1945 (British School at Rome, Photographic Archive, Ward-Perkins Collection, wpwar-05001)

2 Bombardirani pronaos Augustova hrama oko 1945. (British School at Rome, Photographic Archive, Ward-Perkins Collection, wpwar-05011)
Bombed *pronaos* of the Temple of Augustus, around 1945 (British School at Rome, Photographic Archive, Ward-Perkins Collection, wpwar-05011)

u Njemačkoj i Italiji³; pulski projekt, nadalje, pokazuje povezanost s projektima iz dotad u Italiji prevladavajuće paradigme *znanstvenoga restauriranja*, oblikovane u prvoj polovini 20. stoljeća, o poimanju koje valja dodatno prodiskutirati s obzirom na pulski slučaj; u konačnici, držimo da bi bilo dobro da se pitanja o aktualnosti ili anakronizmu, odnosno o poukama za današnjicu (posebno u svjetlu recentnih i još uvijek bitnih izazova poslijeratne obnove u Hrvatskoj), postave i u hrvatskoj konzervatorsko-restauratorskoj zajednici.

Poučeni iskustvima iz Prvoga svjetskog rata – kada su ciljevima ratnog djelovanja postali simbolički važni spomenici (npr. katedrale u Reimsu i Soissonsu ili spomenici u Mlecima i Ravenni) te čitavi ambijenti (npr. Ypres, Dinant, Lens i Arras) – talijanski su konzervatori nakon 1942. godine u povijesnim gradovima zbog sve brojnijih zračnih napada počeli postavljati privremenu zaštitu.⁴

3 O aktualnosti teme rekonstruiranja nakon Drugoga svjetskog rata u suvremenoj Europi dokazuju sljedeće publikacije: Bingen, D.; Hinz, H.-M. (prir.)(2005.): *Die Schleifung. Zerstörung und Wiederaufbau historischer Bauten in Deutschland und Polen*, Wiesbaden; Braum, M.; Baus, U. (prir.)(2009.): *Rekonstruktion in Deutschland. Positionen zu einem umstrittenen Thema*, Basel-Boston-Berlin; Hassler, U.; Nerdinger, W. (prir.)(2010.): *Das Prinzip Rekonstruktion*, Zürich; Nerdinger, W.; Eisen, M.; Strobl, H. (prir.)(2010.): *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte*, München-Berlin-London-New York; Treccani, G. P. (prir.)(2008.): *Monumenti alla guerra. Città, danni bellici e ricostruzione nel secondo dopoguerra*, Milano; Centroni, A. (prir.)(2010.): *Restauro e ricostruzione. L'esempio della Polonia – Konserwacja i odbudowa na przykładzie polski*, Roma te De Stefani, L.; Coccoli, C. (prir.)(2011.): *Guerra monumenti ricostruzione. Architetture e centri storici italiani nel secondo conflitto mondiale*, Venezia. U Bresci je od 23. do 25. studenog 2011. održan skup pod nazivom *Danni bellici e ricostruzione dei monumenti e dei centri storici nel caso italiano e tedesco (1940-1955)* koji je okupio talijanske i njemačke stručnjake.

4 O talijanskim iskustvima iz Prvoga svjetskog rata usp. Colasanti, A. (1916.): *I monumenti e la guerra*, *La lettura. Rivista mensile del Corriere della sera* 16/12, 1. prosinca: 1033-1041 i Tridenti, C. (1917.): *La difesa dei monumenti d'arte in Italia e nelle zone oltre confine*, *Nuova antologia di lettere, scienze ed arti* 276: 115-132. O razaranjima na Zapadnom bojištu usp. Clemen, P. (prir.)(1919.): *Kunstschutz im Kriege. Erster Band: die Westfront*, Leipzig. O 1942. godini kao prijelomnoj za talijansku školu restauriranja usp. Ceschi, C. (1970.): *Teoria e storia del restauro*, Roma, 168. Usred rata, 1942., u Firenci je objavljen priručnik *La protezione del patrimonio artistico nazionale dalle offese della guerra aerea*. O zaštiti antičkih spomenika Italije u Drugom svjetskom ratu Mengozzi, G. (2004.): *La protezione delle aree archeologiche durante la seconda guerra mondiale. Storia del restauro archeologico. Appunti* (prir. Donatello D'Angelo, Silvia Moretti), Firenze, 79-84.

Unatoč zaštiti koju je 1940. postavila talijanska Opća uprava za umjetnosti (*Direzione generale delle arti*), a koja je drvenim skelama opasivala hram, jedna od savezničkih zračnih bombi namijenjena njemačkim pomorskim snagama stacioniranim u pulskoj luci izravno je 3. ožujka 1945. pogodila pronaos Augustova hrama (sl. 1, 2). U novije je doba Raul Marsetič pisao o tim zbivanjima u knjizi *Bombardamenti alleati su Pola 1944-1945*. Ondje je donio pismo tadašnjega prefekta grada Ludovica Artusija, koje je poslao Nadleštvu za starine pokrajine Venecije (*Soprintendenza alle antichità delle Venezie*) sa sjedištem u Padovi, o stanju grada i pogodjenih spomenika. Artusi je pisao da je u noći 3. ožujka 1945. u 23:26 sati izravno pogođen pronaos Augustova hrama kao posljedica bombardiranja i da su na pročelju ostale stajati samo tri četvrtine jednoga pročelnog stupa. Ostali stupovi, uključujući kapitele i trabeaciju, bili su porušeni. Artusi je napomenuo da je tom prigodom uništen i jedan dio klaustura samostana sv. Franje.⁵ U Pulu je u lipnju 1945. ušla saveznička vojska te je proglašena zonom A, što je potrajalo do 1947., kada je pripojena Federalnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji.

5 Marsetič, R. (2004.): *Bombardamenti alleati su Pola 1944-1945*, Rovigno, 133.

3 Novoisklesani kapitel pronaosa Augustova hrama restauratora Antonija Mismasija, 1946. Pula, (Arheološki muzej, inv. br. fn. 521.)

Newly carved capital of the pronaos of the Temple of Augustus by restorer Antonio Mismasi, 1946, Pula (Archaeological Museum, inventory number fn. 521)

Unatoč teškim uvjetima koji su u te dvije godine vladali u ratom razorenom gradu, talijanski su stručnjaci pristupili konzerviranju i restauriranju onih gradskih spomenika čije je stanje to dopuštalo. U godinama 1946. i 1947. tršćansko Nadleštvo za spomenike i muzeje (*Soprintendenza ai monumenti e alle gallerie di Trieste*) s operativnim sjedištem u ondašnjem Muzeju Istre u Puli kojim je ravnao arheolog Mario Mirabella Roberti (1909. – 2002.) izveo je rekonstrukcijske zahvate na Augustovu hramu, pulskoj katedrali i sklopu samostana sv. Franje.⁶

RESTAURATORSKI RADOVI NA AUGUSTOVU HRAMU 1946. I 1947. GODINE

Radove na Augustovu hramu opisao je talijanski arhitekt Gino Pavan u poglavlju *Il restauro del Tempio (1946-1947) e documenti del restauro 1919-1924* njegove knjige pod nazivom *Il tempio d'Augusto di Pola*. Pavan je sudjelovao u poslijeratnim radovima, a nakon zahvata napravio je i arhitektonsku snimku hrama. Poglavlje nam je poslužilo kao glavno vrelo podataka o tijeku i odabiru zahvata izvršenih od lipnja 1946. do srpnja 1947., što ćemo komentirati i staviti u kontekst.⁷

Pavan navodi da su radovi restauriranja Augustova hrama započeli petnaest mjeseci od razaranja, točnije 3. lipnja

1946.⁸ Nadzornik koji je upravljao radovima iz Trsta bio je arhitekt Fausto Franco, od 1939. do 1952. zadužen za očuvanje arhitektonskih, arheoloških i umjetničkih spomenika u regiji Friuli – Venezia Giulia. U Puli su rekonstrukcijske radove nadzirali ravnatelj Muzeja Istre Mario Mirabella Roberti, asistent Renato Grimani, arhitekt Gino Pavan i inženjer Luigi Peteani.⁹ Kako je rečeno, zračna bomba izravno je pogodila pronaos i uništila dio trabeacije i kapitela stupova, nakon čega se urušio zabat, a oštećen je i kanelirani pilastar prema moru koji se isticao iz tijela ante. Pavan piše da se prvo pristupilo sakupljanju i klasificiranju porušениh arhitektonskih elemenata koji su mjesecima ležali na središnjem pulskom trgu. Radovi su ispočetka bili otežani i prolongirani jer su ekonomski uvjeti u poraću bili loši, a nedostatak građevinskog materijala primjetan, pogotovo drva za izradu skela. Drvene grede trebao je isporučiti pulski arsenal u dogovoru s tršćanskim Nadleštvom, no postavljanje skela napredovalo je sporo jer je bilo teško nabaviti bilo kakav materijal.

Nakon raščišćavanja i pobrojavanja arhitektonskih elemenata u ruševinama izvedeni su prvi radovi na bazama stupova pronaosa i polako se počelo sa sastavljanjem prvih

⁶ Pavan, G. (2000.): *Il tempio d'Augusto di Pola*, Trieste, 133.

⁷ Mirabella Roberti je od 1943. do 1951. u Trstu predavao Arheologiju i Povijest grčke i rimske umjetnosti. S historičarom Bacciom Ziliottom objavio je 1948. godine knjižicu *Istria e Quarnero italiani*, nastavljajući se i u osjetljivim političkim vremenima na predaju dokazivanja talijanskoga značaja istočnojadranske kulturne baštine. Tu su predaju za Prvoga svjetskog rata započeli Adolfo Venturi (*Dalmazia artistica*, 1916.) i Giacomo Boni (*Spalato e la Dalmazia*, 1919.) u časopisu *Nuova antologia*, važnom glasilu teoretičara restauriranja krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Valja naglasiti da je od 1953. do 1973. godine Mirabella Roberti djelovao kao konzervator u teško razorenome Milanu, gdje su se podjednako u teoriji kao i u praksi rekonstruiranja isticali arhitekti Ambrogio Annoni, Piero Gazzola, Liliana Grassi, Carlo Perogalli i Luigi Crema.

⁶ Isto: 157. Ustroj službi u Istri do dolaska jugoslavenskih vlasti opisao je Karaman, Lj. (1950.): O organizaciji konzervatorske službe u NR Hrvatskoj, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 1/1950, 152, ističući da je austrijskoga pokrajinskog konzervatora u Puli zamijenila *Soprintendenza* u Padovi (za starovjekovne spomenike i iskopine) i Trstu (za srednjovjekovne i novovjekovne spomenike).

⁷ Pavan je i ranije objavio tekst o ovoj tematici: Pavan, G. (1997.): *Il restauro del tempio d'Augusto a Pola (1946-1947) a cinquant'anni dai lavori*, *Archeografo Triestino*, ser. IV/57: 115-148.

kamenih dijelova tijela stupova. Pulski inženjer Luigi Peteani bio je zadužen za popisivanje nedostataka i predlaganje statičkih mjera za rekonstrukciju hrama. Peteani je odmah izveo sondiranje temelja spomenika kako bi utvrdio u kakvom su stanju bili temelji pročelnih stupova.¹⁰ Nakon sondiranja istaknuo je potrebu za hitnim učvršćivanjem temelja začelja hrama čiji je desni ugao bio oštećen. Tijekom radova raščišćavanja bila je pronađena još jedna neeksplozirana bomba koju je deaktivirala i uklonila vojska. Da je bomba eksplodirala, zaključili su talijanski stručnjaci, najvjerojatnije se ne bi ni pristupilo rekonstrukciji hrama jer bi došlo do prevelikih oštećenja.¹¹

Prikupljanje arhitektonskih elemenata trajalo je više tjedana, a na tlu ispred hrama privremeno su sastavljani elementi od pronađenih krhotina. Na temelju tih pripremljenih radova na ulomcima hrama klesarski majstor Antonio Mismasi iz Vrsara predstavio je kameni model uništenog kapitela i započeo klesati novi kapitel u kamenu iz rimskog pulskog kamenoloma Cavae Romanae koji se nalazio kraj Vinkurana blizu Pule (sl. 3). Tako je u početku istaknut rekonstrukcijski princip, koji se sastojao od nadomještanja izgubljenog izvornika cjelovitim reprodukcijским djelom. Istovremeno je započela konsolidacija temelja desnoga ugla hrama na njegovu začelju. Pavan prenosi i otežavajuću okolnost u početku izvođenju radova: radnici, ponukani teškim radnim i životnim uvjetima, započeli su već krajem lipnja 1946. prvi štrajk.¹² Za to vrijeme započelo je restauriranje oštećenih kapitela stupova koje su izveli venecijanski klesari Luigi Angoletta i Antonio Paolini, specijalizirani restauratori koji su u Veneciji radili na restauriranju uresa Duždeve palače, nastavljajući posao koji se pod krilaticom *Venecija kakva je nekoć bila* odvijao praktički od prijelaza grada s austrijske pod talijansku upravu 1860-ih godina.¹³ U prvim danima srpnja 1946., kada se bunt radnika nakratko stišao, započeli su radovi na kamenim dijelovima tijela pročelnih stupova. Iz arsenala su stigle drvene grede i počelo se s podizanjem radne skele. Nastavljeni su i radovi konsolidacije stražnjeg desnog ugla hrama umetanjem cementa, što pokazuje nastavak uvjerenja u pravilnost takva postupanja otkako se nova tehnologija počela koristiti u

Italiji i Grčkoj.¹⁴ Radovi na sjeverozapadnom uglu trajali su dulje od predviđenog jer se moralo paziti i na ostatke izvornih antičkih zidova cele koje je 1842. iskopao arheolog i konzervator pulskih spomenika Giovanni Carrara (1806. – 1850.). Na prostoru ispred hrama nastavilo se s ponovnim sastavljanjem urušenih arhitektonskih elemenata. Pavan bilježi i jednu zanimljivost: radovi ponovnog sastavljanja arhitektonskih elemenata izvođeni su bez suvremenih pomagala zbog poratnoga stanja u Puli pa se koristio kamen iz rimskoga kamenoloma koji je klesan na licu mjesta; zato je usporedio radove s izgradnjom hrama prije skoro dvije tisuće godina.¹⁵ Riječ je o zanimljivoj primjedbi: iako je tretman antičkih spomenika bio jasno određen teorijskim stajalištima i prvim poveljama (od točke 4 iz *Načela restauriranja* sastavljenih u Rimu 1883. do točke 3 *Talijanske povelje o restauriranju* iz 1931.¹⁶), Pavan i njegove kolege odlučili su se za spajanje načela anastilozne i rekonstruiranja, odbijajući mogućnost prezentiranja antičkoga hrama kao nositelja poruka o razornim silama vremena i ljudi, a ponajmanje kao spomenika razaranja u proteklom ratu. Takav se metodološki odabir u nekim elementima može usporediti s projektom Claudia Ballerija na Kapitoliju u Besci, gdje su između 1935. i 1943. arhitektonski ulomci hrama ponovno podignuti, no uz pomoć jasno vidljive potporne i povezne konstrukcije u opeci.¹⁷

Potrebno je dodatno prokomentirati genezu postupanja talijanskih konzervatora. Pavan je u svojoj raspravi o

.....
14 U tom su smislu talijanski restauratori postupali u skladu s entuzijastičnim promicanjem novije tehnologije, koje se uporaba savjetovala stručnjacima u *Atenskoj povelji* (članak 5, gdje se „odobrava razborita primjena svih sredstava moderne tehnike, posebno armiranog betona“). O poželjnoj uporabi, najmodernijih konstruktivnih sredstava“ čitamo i u 9. članku *Talijanske povelje o restauriranju* iz 1931. godine.

Valja podsjetiti da se i prije tog deklarativnog prihvaćanja u praksi koristio armirani beton, od početka stoljeća i faksimilskog rekonstruiranja mletačkoga zvonika Sv. Marka (1902. – 1912.) preko papinske lođe u Viterbu oko 1911. i slavoluka Marka Aurelija u Tripoliju 1913. do anastilozne Propileja na atenskoj Akropolji pod vodstvom Nikolaosa Balanosa. O Viterbu usp. Giovannoni, G. (1913.): *Restauro dei monumenti, Bollettino d'Arte del Ministero della P. Istruzione*, fasc. 1-2: 23, a o Ateni Hess, T. (1931.): *Die Wiederaufrichtung der antiken Baureste auf der Akropolis, Die Denkmalpflege. Zeitschrift für Denkmalpflege und Heimatschutz* 6: 201-211 i Balanos, N. (1932.): *Le relèvement des Monuments de l'Acropole, Mousion VI/3-19: 135-140*. Usp. i Giovannoni, G. (1932.): *Les moyens modernes de restauration, Mousion VI/3-19: 5-10* i Paquet, P. (1932.): *Le ciment armé dans la restauration des monuments anciens, Mousion VI/3-19: 11-18*.

15 Pavan, G. (2000.): nav. dj.: 136.

16 Točka 4 *Načela* iz 1883. glasi: „na spomenicima kod kojih ljepota, jedinstvenost i poetičnost, čini se, potječu iz raznovrsnosti mramora, mozaika i slika, ili pak iz patine ili slikovitosti okruženja u kojemu se nalaze, ili čak iz ruševnog stanja u kojemu leže, zahvati učvršćivanja, svedeni na najmanju neizbježnu mjeru, po mogućnosti ne smiju ni u čemu osiromašiti te izvanjske i unutarnje razloge umjetničke privlačnosti.“ Usp. Boito, C. (2013.d): *Načela restauriranja u sedam točaka*, u: *Spomenik kao knjiga*. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju, 1861-1886, Zagreb, 141.

Točka 3 Talijanske povelje pak propisuje, da se na spomenicima koji su udaljeni od naše uporabe i naše civilizacije, primjerice antičkim spomenicima, redovito mora isključivati bilo kakvo dovršavanje, dok se može razmatrati mogućnost izvođenja anastilozne, to jest ponovnog sastavljanja postojećih, rastavljenih dijelova, s mogućim dodatkom neutralnih sastavnica koje bi predstavljale najmanju nužnost u integriranju reda i jamčenju uvjeta konzerviranja.“ Usp. Ceschi, C. (1970.): nav. dj.: 210.

17 O Ballerijevu projektu usp. Ceschi, C. (1970.): nav. dj.: 126-127. Pulski projekt povrata cjelovitosti građevine koja je imala i pokrov (pod austrijskom upravom od lima, pod talijanskom od kanalic) do određene je mjere sličan i rimskim intervencijama Alfonsa Bartolija na Palatinu (*Domus Augustana*) i Forumu (Vestini hram), no rimski arhitekt-restaurator bio je skloniji konsolidiranju i prezentiranju ruševina nego potpunijem restauratorskom integriranju. Nije naodmet spomenuti da je Mirabella Roberti 1969. na naslovnici vodiča *Il civico museo romano di Brescia* stavio sliku Ballerijeve anastilozne Vespazijanova hrama.

.....
10 Pavan, G. (2000.): nav. dj.: 134.

11 Isto.

12 Pavan, G. (2000.): nav. dj.: 135.

13 Angoletta i Paolini su, dakle, slijedili navedeni rekonstrukcijski princip, iako je već 1879. došlo do međunarodne polemike zbog primjene supstitucijskih načela na mletačkoj crkvi sv. Marka. Valja ipak naglasiti da je, usprkos kritikama iz kruga Morrisa i Ruskina zbog zamjenjivanja posvećenih starih dijelova Zlatne bazilike, Camillo Boito tijekom 1880-ih (u tekstovima *Restauratori i Konzervirati ili restaurirati?*) držao prihvatljivim zamijeniti dotrajale kapitule Duždeve palače kopijama, zalažući se za smještaj oštećenih autentičnih djela unutar Palače. O restauriranju Sv. Marka usp. Boito, C. (2013.a): *Restauriranja Sv. Marka*, u: *Spomenik kao knjiga*. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju, 1861-1886, Zagreb, 109-137, a o zamjeni kapitela Boito, C. (2013.b): *Restauratori*, u: Isto, 167 („Nije li bilo bolje da ih se u tančine reproducira, a stare sačuva u obližnjoj dvorani gdje će ih sadašnji i budući znanstvenici moći izučavati do mile volje?“) i Boito, C. (2013.c): *Naši stari spomenici: konzervirati ili restaurirati?*, u: Isto, 252 („Svakako, to je grijeh; svakako, to je oskvrnuće: ali na koncu, jesmo li htjeli da palača stoji ili smo je htjeli na tlu?“).

metodologiji koristio pojam *ricomposizione*, kojemu pret-hode inačice pojma prikupljanja (*ricuperazione, raccolta*) ulomaka teško oštećena hrama. Kada je riječ o povijesti uporabe pojma, valja podsjetiti da se o „ponovnom sastavljanju“ počelo pisati već koncem 19. stoljeća. Tako je 1884. Camillo Boito u članku *Restauratori* pisao o ponovnom sastavljanju srednjovjekovnih građevina Pijemonta 15. stoljeća u obliku kopija na drugome mjestu, točnije u „Srednjovjekovnom kaštelu“, izgrađenom povodom torinske Opće izložbe.¹⁸ Potom je 1913. njegov sljedbenik u koncipiranju tzv. *posredničke teorije restauriranja* Gustavo Giovannoni pisao o ponovnom sastavljanju kao drugoj od pet vrsta restauriranja, navodeći i primjer: „kada su pojedini stupovi pali na zemlju i našli se kraj svojih baza, a ostaci trabeacije kraj stupova, ti različiti, rasuti dijelovi zajedno se ponovo podižu (*si rievano*), nanovo smještaju (*si ricollocano*), dajući tako sliku onoga što je bio spomenik“.¹⁹ Dvadesetak godina kasnije, u spomenutoj *Talijanskoj povelji o restauriranju* iz 1931. u trećem se članku govori o „anastilozi, to jest ponovnom sastavljanju postojećih, rastavljenih dijelova, s mogućim dodatkom neutralnih sastavnica“.²⁰ Između Boita i pulskih restauratora prošlo je razmjerno mnogo vremena, ali se uistinu može govoriti o stabilnoj predaji, odnosno dinamičnom kontinuitetu u povijesti konzervatorskih ideja. Složenost problema zbog slojevitosti arhitektonske baštine Italije, pak, dovela je do stupnjevanja u konzervatorskoj metodologiji i restauratorskom tretiranju. Ono se osjeća u nasljeđivanju jedne podjele koja je nastala u 19. stoljeću, između tretiranja antičke i postklasične arhitekture.²¹ Nje valja biti svjestan zbog činjenice da se u fašističkoj Italiji slijedilo stajalište nastalo još u doba Pija VII. Chiaramontija o tretiranju antičkih ulomaka skulpture i arhitekture, odnosno o kultu antičkog fragmenta koji posjeduje dostojanstvo *per se* i koji 20-stoljetnom restauratoru ne treba nalagati nekritički integracijski postupak. Davno prije velikih ratnih razaranja nastalih bombardiranjima Montecassina, Rima, Viterba, Tarkvinije, Pise, Firenze, Padove, Verone, Genove i Milana, uspostavljena je razlika u tretiranju arhitektonskih djela različite starosti. Tako su od Boitove podjele iz 1880-ih na *restauro archeologico*, *restauro pittorico* i *restauro architettonico*, koja se odnosi na tretiranje antičke, srednjovjekovne i novovjekovne arhitekture, talijanski stručnjaci imali metodološke upute koje je valjalo razvijati i primjenjivati na pojedinačnim slučajevima.²²

18 Usp. Boito, C. (2013.b): nav. dj.: 158.

19 Giovannoni, G. (1913.): nav. dj.: 18. Autor spominje primjere iz Rima (hram Herkula Pobjednika na Velabru, crkva Santa Maria Antiqua) i Atene (hram Atene Nike i Erehtejon).

20 Usp. Ceschi, C. (1970.): nav. dj.: 210.

21 Ta podjela prati Giovannonijevo razlikovanje mrtvih i živućih spomenika. Usp. Giovannoni, G. (1913.): nav. dj.: 12.

22 Usp. Boito, C. (2013.c): nav. dj.: 256.

Pulski hram i njegova ponovna uspostava stoga se trebaju sagledavati u tradiciji Boitova „arheološkog restauriranja“, ali i Giovannonijevih metoda restauriranja konsolidiranjem i ponovnim sastavljanjem iz 1913. godine, koje su obilježile ne samo talijansku, već i međunarodnu teoriju i metodologiju konzerviranja i restauriranja nakon pada fašističke Italije 1943. godine. Metoda ponovnoga sastavljanja kod Pavana i njegovih suradnika realizirana je na tragu rimskih projekata pod Mussolinijevom upravom, kada su se – po uzoru na projekte Valadiera, Sterna, Palazzija i Camporesea s početka 19. stoljeća – antički spomenici iskapali, oslobađali prigradnji i ponovno uspostavljali uz pomoć izvornih ulomaka, a konsolidirali uz pomoć drugih materijala, od opeke do kamena, različitih od izvornoga. Projekti Antonia Muñoza, Alberta Calze Binija i Alfonsa Bartolija u srcu antičkoga Rima od sredine 1920-ih godina anticipirali su posao pulskih restauratora jer je njegovanje i favoriziranje posvećenih antičkih ulomaka slijedilo traumatična rušenja (*sventramenti*) čitavih četvrti zbog otvaranja novih prometnica i iskapanja antičkih građevina od Velabra i Palatina do carskih foruma i okolice Kapitola. Nešto kasnije vidjet ćemo da je projekt anastilozne (taj se pojam ustalio nakon atenske konferencije 1931.) hrama Venere Genetrix na Cezarovu forumu iz 1932. – 1933. godine po metodologiji i uporabi povijesnih vrela vrlo srodan projektu u Puli.

Konačno, prije no što se vratimo Pavanovoj kronologiji i argumentiranju radova, valja ukazati na još jednu bitnu razliku u tretiranju povijesne arhitekture nakon razaranja u Drugom svjetskom ratu: dok su srednjovjekovne i ranonovovjekovne crkve (npr. crkva Impruneta u Firenci, Santa Chiara u Napulju, Santa Maria delle Grazie u Milanu) i novovjekovne palače (npr. palača Vitelleschi u Tarkviniji) doživljavale ponovnu uspostavu (često uz gubitak stilske slojevitosti), antičke su građevine ponovno sastavljane prema modelu s početka 19. stoljeća.²³ U publikaciji iz 1950. o rekonstruiranju talijanske kulturne baštine nakon razaranja u ratu nalazimo barem jedan primjer koji se prema metodološkoj strogosti i boitovskoj podjeli na restauratorsko tretiranje uvjetovano starošću građevine može usporediti s pulskim projektom: riječ je o anastilozu učinjenoj na pompejanskoj kući Epidija Rufa, bombardiranoj 1943. godine.²⁴ Ondje su na građevini (doduše, bez krova) uz veliku pomnju ponovno podignuti stupovi, a u funkciju su ponovo stavljeni i „najmanji ulomci“ (*il reimpiego dei minimi frammenti*).²⁵ Intervencija u Puli razlikuje se od pompejanske samo u stupnju. U oba je slučaja bila važna predaja kulta antičkih

23 O kultu fragmenta početkom 19. stoljeća u pontifikatu Pija VII. usp. Jokilehto, J. (2002.): *A History of Architectural Conservation*, Oxford, 75-87.

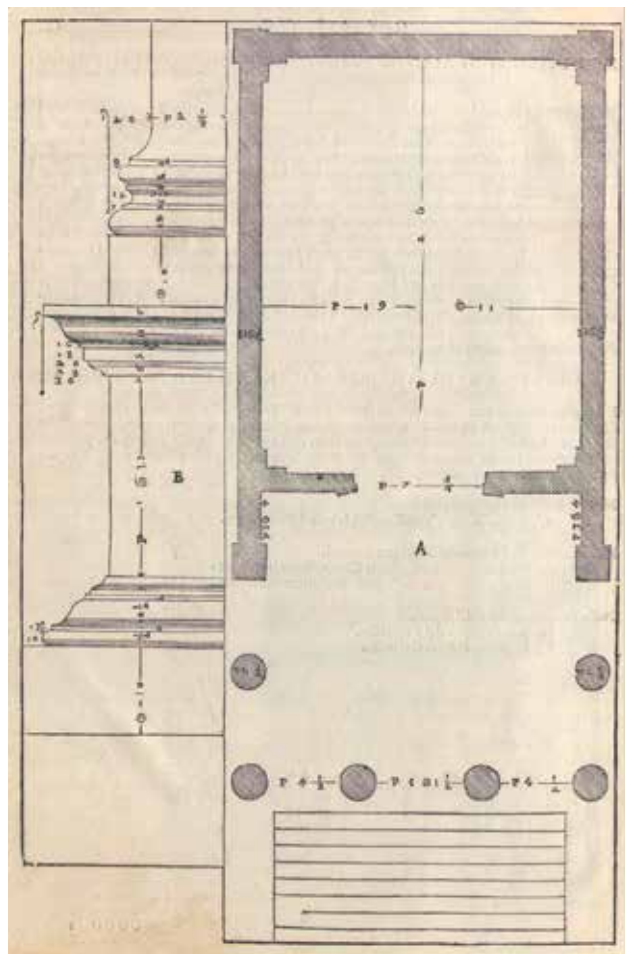
24 N. N. (1950.): *Il restauro dei monumenti*. u: *La ricostruzione del patrimonio artistico italiano*, Roma, 48-50, slike na str. 66 i 67.

25 Isto: 50.

fragmenata, a do dekompozicije i oštećenja došlo je nasilnim putem, odnosno nakon zračnih napada.

No vratimo se opisu postupanja u Puli. Drugi radnički štrajk u srpnju 1946. ponovo je privremeno zaustavio radove na arhitektonskim elementima pa se samo klesao novi kapitel jednog pročelnog stupa, a iskorištena je prigoda i za novo sondiranje temelja hrama kada je asistent Renato Grimani izradio detaljnu arhitektonsku snimku zidova hrama. U kolovozu 1946. nastavilo se s učvršćivanjem temelja hrama, a Gino Pavan počeo je izrađivati vlastitu arhitektonsku snimku građevine. Nakon štrajka nastavljeno je sa sastavljanjem krhotina arhitektonskih elemenata, arhitrava i vijenca. Tehnika korištena za povezivanje i učvršćivanje oštećene dekoracije antičkih zidova predviđala je uporabu mjedenih kopča i klinova, fiksiranih olovom ili bijelim cementom *Duralba* koji je proizvodila pulska cementara. Tako se, nakon raščišćavanja ruševina, obilježavanja i klasifikacije nalaza, započelo s umetanjem ulomaka izvornih i djelomičnom zamjenom oštećenih postolja koja su se nalazila ispod pročelnih stupova. Uklonjen je višak građevinskog materijala nastao kao rezultat rada na kamenim blokovima na trgu. Arhitektonski elementi arhitrava i friza restaurirani su primjenom izvornih fragmenata pronađenih u ruševinama: tako se, pored Ballerijeve metode iz Brescie (uklapanje iskopanih, autentičnih ulomaka u modernu konstrukciju), prišlo i integriranju po analogiji. To je bilo u duhu Pavanova postavljanja u poziciju izvornoga graditelja, koja je u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća doživjela osudu kao krivotvoriteljski posao stilskih restauratora iz kruga Viollet-le-Duca. Radeći isprva na uspostavi solidnih temelja i tretiranju podnih površina, pripremljeni su kameni blokovi koji su poslužili za popločenje pronaosa. Pavan piše da su izvorni kameni blokovi podne površine trijema potjecali iz rimskoga pulskog kamenoloma *Cavae Romanae*, a u restauratorskom su postupku zamijenjeni kamenim blokovima iz *Medulina*.²⁶ Po završetku rekonstrukcijskih radova na pulskoj katedrali korištene su drvene grede s katedrale da bi se postavile radne skele na Augustovu hramu. Nakon što su u drugoj polovini kolovoza 1946. postavljene radne skele, vraćen je i prvi restaurirani kapitel na svoje mjesto i to na vrh prvoga stupa zdesna gledajući na pročelje, a nedugo potom i drugi kapitel slijeva. Iz kamenoloma su stigli i prvi kameni blokovi koji su zamijenili dio uništenog arhitrava i friza. Unatoč nedostatku drvene građe, izrađen je kolotur za podizanje arhitektonske dekoracije.

U rujnu 1946. na trgu je postavljena kućica za upravljanje gradilištem, a unutar nje smješten je i stol za crtanje na kojem je Pavan izradio detaljnu arhitektonsku snimku antičkih građevinskih pravaca, udubina i poravnavanja pročelnoga zida cele. U suradnji s Mirabellom Robertijem

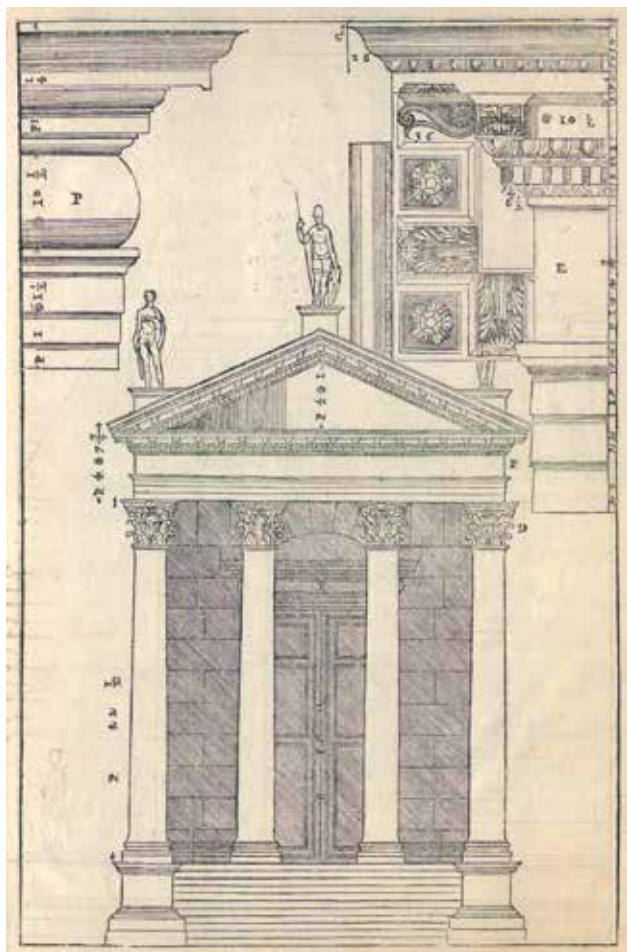
4 Andrea Palladio, tlocrt Augustova hrama u Puli iz četvrte knjige traktata *Quattro libri dell'architettura*, Venecija 1570.

Andrea Palladio, ground plan of the Temple of Augustus in Pula from the fourth book of tractates *Quattro libri dell'architettura*, Venice 1570

interpretirao je Palladijeve nacрте iz traktata *I quattro libri dell'architettura* objavljenog 1570. godine. Ta knjiga opremljena je grafikama nastalima prema predlošku autorovih crteža, a u četvrtoj knjizi Palladio opisuje rimske hramove u Rimu, Italiji i izvan nje. Započinje s hramovima koji se nalaze u Italiji, a pregled svetišta koja se nalaze izvan Italije otvara opisom i trima popratnim crtežima dvaju pulskih građevina, Augustova i njegovoga hrama blizanca, „Dijanina“. Palladio piše da se u Puli osim hramova nalaze i predivne građevine rimskog kazališta, amfiteatra i slavoluka. Izvješćuje i da se hramovi nalaze na međusobnoj udaljenosti od 58 stopa i 4 unce na sjevernoj strani foruma i da su jednakih dimenzija i arhitektonske dekoracije te da tipološki odgovaraju prostilima.²⁷ Pisac se podjednako u tekstualnom opisu i slikovnim prikazima vodio uvjerenjem da je potrebno zamisliti te ostarjele, oštećene i pregrađene građevine kao tek izgrađene, pa u opisu trga koristi prezent

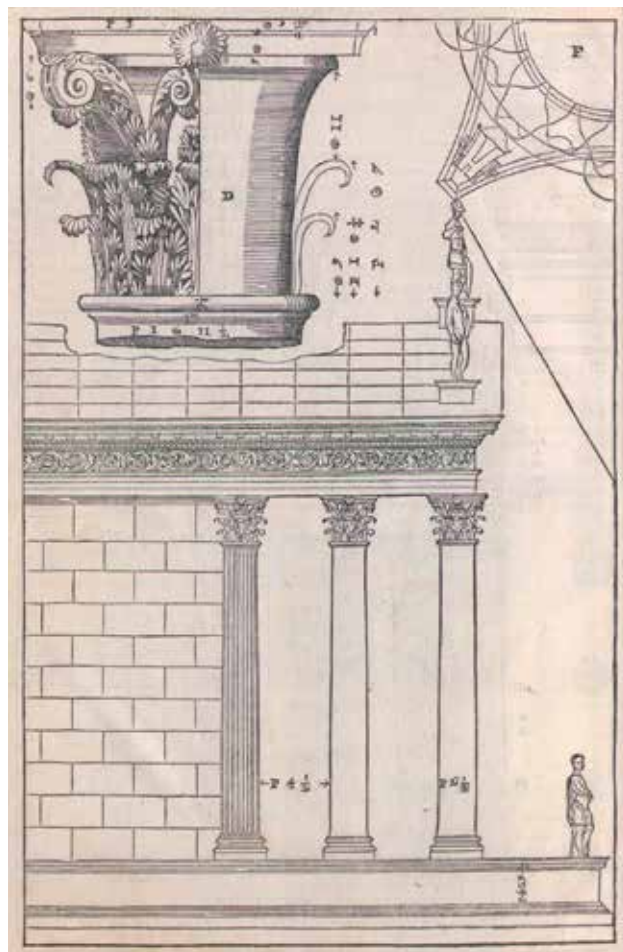
²⁶ Pavan, G. (2000): nav. dj.: 137. Ovo udaljšavanje od uporabe identične građe jedan je od prvih pokazatelja odustajanja od zamisli o postavljanju u poziciju izvornoga graditelja.

²⁷ Palladio, A. (1570): *I quattro libri dell'architettura*, Venezia, 107.

5 Andrea Palladio, pročelje Augustova hrama u Puli iz četvrte knjige traktata *Quattro libri dell'architettura*, Venecija 1570.

Andrea Palladio, facade of the Temple of Augustus in Pula from the fourth book of tractates *Quattro libri dell'architettura*, Venice 1570

6 Andrea Palladio, bočna strana pronaosa Augustova hrama u Puli iz četvrte knjige traktata *Quattro libri dell'architettura*, Venecija 1570.

Andrea Palladio, lateral side of the *pronaos* of the Temple of Augustus in Pula from the fourth book of tractates *Quattro libri dell'architettura*, Venice 1570

vi sono, upućujući čitatelja da se hramovi nalaze na povišenu podiju i da im se prilazi stubištem.²⁸

Palladio navodi da su baze stupova atičke, a kapiteli imaju maslinove grančice. Arhitrav je izveden drugačije od ostalih hramova jer se njegovi donji dijelovi naginju prema van kako ne bi zasjenili posvetni natpis na pročelju hrama (ROMAE ET AVGVSTO CAESARIS INVI. F. PAT. PATRIAE) i friz koji teče oko ostatka hrama, a za vijenac tvrdi da je izveden s uobičajenom dekoracijom. Autor napominje da nedostaju ornamenti ulaznih vrata prednjega zida cele (jer je on uklonjen još u srednjem vijeku kako bi se dobio dodatni prostor), ali ih u crtežima prikazuje prema pretpostavci o izvornom izgledu.²⁹ Palladio je naveo i mjere cele, koja je za četvrtinu dulja od širine, s tim da je čitav hram, ubrajajući trijem, dulji od dva kvadrata. Priložio je i tri drvoreza hrama koji sadrže tlocrt hrama i postolje na kojima stoje baze stupova; frontalni pogled na glavno pročelje hrama, arhitrav,

friz i vijenac ponad stupova te pretpostavljeni izgled ornamentata ulaznih vrata; pogled na bočni zid cele i ulazni trijem i izgled kapitela stupova (sl. 4, 5, 6).³⁰ Zanimljivosti tog prikaza hrama nalaze se u tome da Palladio postavlja tri skulpture iznad zabata na pročelju i još dvije na postolja koja flankiraju stilobat. U proučavanju nacrtu objavljenih u djelu *Quattro libri...* može se primijetiti i jedna nepodudarnost – posvetni natpis Augustova hrama ne odgovara natpisu prema kojem suvremeni arheolozi datiraju hram. U opisu hrama umjesto *DIVI* pronalazimo skraćenicu epiteta *INVI*, koji je Palladio najvjerojatnije interpretirao kao riječ *invictus* (nepobjedivi). Na crtanom prikazu pročelja uopće nije naznačen posvetni natpis, a nedostaje i medaljon u timpanu.³¹ Bez obzira na to što se ikonografska rekonstrukcija čuvenoga arhitekta zasnivala na nedostatku autopsije i slobodnoj uporabi hipoteze (od *non vedere do parere*), sjajni su grafički prikazi imali vrijednost dokaznog materijala za provoditelje rekonstrukcijskoga postupka.

28 O Palladijevu prikazu hrama usp. Gudelj, J. (2014.): nav. dj.: 271-282.

29 Palladio, A. (1570.): nav. dj.: 107, *Gli ornamenti della porta non si vedono; io nondimeno gli ho fatti in quel modo che mi è parso che dovessero essere*. Naglasci autorâ.

30 Isto: 107.

31 Isto.

Gino Pavan, koji je 1946./47. pripremao arhitektonsku snimku, bavio se pripremnim crtežima za objavljivanje *Quattro libri dell'architettura*. Osim objavljenih nacrtu, postoje tri crteža Augustova hrama koji se čuvaju u *Royal Institute of British Architects* u Londonu i jedan pripremi crtež koji se čuva u Gradskom muzeju u Vicenzi. Palladio je narisao sve navedene pripreme crteže koji su nastali kao kopije ranijih autora. Sa sigurnošću se može tvrditi da je Giovanni Maria Falconetto posjetio Pulu u 16. stoljeću i da je Palladio bio u posjedu njegovih crteža Augustova hrama jer je na temelju njih napravio pripreme crteže za objavljivanje u *Quattro libri*. Tri crteža iz Londona sadrže Palladijeve bilješke i ispravke mjera i izgleda hrama koje su mu poslužile u pripremi za objavu traktata. Navedimo razlike koje pronalazimo između tih crteža iz Londona i onog koji se čuva u Vicenzi: pročelni stupovi (u londonskim crtežima prikazani kanelirani), interkolumnij između dva centralna frontalna stupa (na londonskim crtežima jednak razmaku između bočnih pročelnih stupova), postojanje stilobata (na londonskim crtežima Palladio je tek naznačio njegovo postojanje), izgled arhitrava (smjer širenja pojaseva) i postojanje postolja za skulpture iznad zabata (naznačeni samo u crtežu iz Vicenze).

Kao što i autor *Quattro libri* priznaje, on u objavljenom izdanju predstavlja svoju idejnu rekonstrukciju izgleda ulaznih vrata Augustova hrama jer je već u to vrijeme porušen prednji zid cele. Ulazna vrata crta prema Vitruvijevim naputcima, dva puta viša od mjere širine, s dva krila i portalom s arhitravom, frizom i vijencem. Takav izgled ulaznih vrata ponavlja se i u idealnim rekonstrukcijama drugih hramova u *Quattro libri*: hrama Antonina i Faustine, Fortune Virilis, Marsa i Jupitera u Rimu te hrama u Assisiju. Jedan vid Palladijeva prikaza Augustova hrama ipak ostaje enigmatičan: stilobat, upitnost njegova postojanja i točan izgled jer ga autor ne naglašava u opisu. U londonskim crtežima stilobat uopće ne postoji, na crtežu iz Vicenze prikazano je jedanaest stuba između dvaju postolja, a na nacrtima u *Quattro libri* na tlocrtu hrama pojavljuje se samo devet stuba (najvjerojatnije zbog nedostatka prostora na papiru), dok je na frontalnom pogledu na pročelje opet prikazano jedanaest stuba. Danas na tom mjestu stoji šest stuba.

Tu se javlja pitanje vjerodostojnosti i točnosti prikaza Palladijevih nacrtu jer se ovdje ipak radi o idejnoj rekonstrukciji rimskog antičkog hrama koju je renesansni arhitekt napravio nakon stoljeća preinaka. No taj je primjer preuzimanja Palladijevih nacrtu iz knjige *Quattro libri* u rekonstrukciji antičkih spomenika srodan nešto ranijemu primjeru interveniranja u Rimu. Za vrijeme arheoloških iskapanja koje je vodio Antonio Muñoz (1884. – 1960.) na Cezarovu forumu u 1930-ima otkriveni su ostatci hrama Venere Genetrix, datiranog u vrijeme izgradnje Cezarova

forumu. Nakon iskapanja ondje su tijekom 1932. i 1933. godine ponovno podignuta tri stupa i dio gređa hrama pregrađenog u vrijeme Trajana, poštujući navedene postulate talijanske teorije restauriranja nastale od 1883. do 1931. godine: izvorni fragmenti povezani su opekama da bi se razlučila prvobitna i rekonstruirana građa. Carlo Ceschi se 1970. prisjetio ovog zahvata, potpuno ga opravdavajući. Držao je da se anastilozna stupova na Venerinom hramu mogla izvesti uz pomoć Palladijevih crteža, koje je donio u *Quattro libri*, otkrivajući mjere „koje savršeno odgovaraju zbilji“.³²

U Palladijevim nacrtima hrama pojavljuju se pogreške u atribuciji i prikazu arhitektonskih detalja. Tradicija preuzimanja renesansnih nacrtu antičkih spomenika kao predloška za rekonstrukcije povijesnih građevina u najmanju ruku pobija čisto znanstvenu notu prisutnu u talijanskoj restauratorskoj školi koja zahtijeva veoma preciznu dokumentaciju o izvornom izgledu građevine prije zahvata i ne isključuje mogućnost pogrešne interpretacije kod rekonstrukcijskih zahvata na Augustovom hramu izvršenih 1946. i 1947. godine.

Mirabella Roberti i Pavan došli su na temelju Palladijevih istraživanja do zaključka da je debljina antičkog prednjeg zida cele iznosila 44,5 cm (odgovarajući antičkim mjerama jedne i pol stope), da su dimenzije dovratnika iznosile 52 x 59 cm (odgovarajući jednoj stopi i tri dlana s tri stope) i na temelju intervala između pravaca C i D proizašlo je da je širina ulaznih vrata 2,69 m (odgovarajući mjeri od 9 antičkih stopa).³³ Da bi odredili visinu ulaznih vrata koja su se trebala približiti vitruvijevskim odnosima širine i visine ulaznih vrata hramova 1:2, talijanski arhitekti slijedili su drugu oznaku: počevši od temelja građevine, izvukli su točnu visinu gređa i dobili efektivnu visinu vrata od 5,70 m. Na izmjerenu visinu vrata dodali su 120 cm gdje započinje arhitrav i nastavlja se dekoracija hrama. Stupovi su bili poduprti drvenom konstrukcijom da bi ih se učvrstilo i olakšalo postavljanje kapitela. U rujnu 1946. radnici su na tlu temeljito očistili i restaurirali elemente trabeacije, a ispravljani su i nakrivljeni položaji dvaju već postavljenih kapitela stupova. Tesar je u to vrijeme počeo izrađivati nove drvene grede za krov hrama. U međuvremenu je na desnoj strani hrama bilo poduprto nekoliko dijelova trabeacije koji su prijetili urušavanjem. Pavan još ističe da su u tijela stupova umetnuti svi izvorni fragmenti, a tijela su popunjena gdje god je to bilo potrebno iz statičkih razloga.³⁴

Prvih dana listopada 1946. dovršene su radne skele koje su bile potrebne radi restauriranja elemenata trabeacije na desnoj strani hrama, okrenutoj Komunalnoj palači. Još uvijek se klesao novi kapitel stupa. Oštećeni antički arhitektonski elementi učvršćeni su klinovima i spojeni

32 Ceschi, C. (1970.): nav. dj.: 119.

33 Pavan, G. (2000.): nav. dj.: 138.

34 Isto: 139.

7 Istočni zid Augustova hrama, vanjska strana. Stanje u rujnu 2013. (foto: M. Špikić)
Eastern wall of the Temple of Augustus, external side. Condition in September 2013 (photo: M. Špikić)

sponama na unutrašnjim zidovima hrama. U to doba dopremljeni su crjepovi za krov hrama iz talijanske pokrajine Marke. Inženjeri su provjerili i statičku sigurnost temelja stražnjega zida cele, koji je 1924. u restauratorskom zahvatu oslobođen kontrafora podignutog pod mletačkom upravom 1752. godine.³⁵ Pavan je pripremio nacrt ulaznih vrata gdje se za materijal izrade predviđala hrastovina s kovanim željeznim ručkama.³⁶ Uklonjeni su i pobrojani mnogi fragmenti kaneliranog pilastra s lijeve strane koji je uslijed bombardiranja pretrpio velika oštećenja. Radnici su tada zatvorili iskopinu izvornih temelja bočnoga zida cele, pa se započelo s postavljanjem novih kamenih blokova na prednji zid cele i uklanjanjem djelomično uništenoga krova hrama. Na trgu je postavljena još jedna kućica koja se koristila kao radionica *in situ*.

U prvom tjednu studenoga 1946. završene su radne skele i postavljeni koloturi pomoću kojih su podizani teški kameni blokovi gornjega dijela prednjega zida cele.³⁷ Dva klesara koji su restaurirali arhitektonsku dekoraciju preselili su se u kućicu predviđenu za radionicu i ondje nastavili radove u zatvorenom. Restauriran je i lijevi kanelirani pilastar, a nastavljeno je i s rastavljanjem i pažljivom numeracijom ulomaka trabeacije koja se nalazila na desnoj strani hrama. Pavan bilježi da su ulomci pokazali oštećenja do kojih je došlo uslijed djelovanja mraza, vode i ljudskog

nemara, a ukazali su i na posljedice požara koji je zahvatio hram u 17. stoljeću.³⁸ Postupak numeriranja kao temelj za anastilozu može podsjetiti na dva talijanska primjera rekonstrukcije razorenih mostova, Gazzolino pomno prikupljanje fragmenata u rijeci Adige kako bi 1957. – 1958. rekonstruirao most Ponte Pietra u Veroni i Gizdulichev rad na Ponte Trinità u Firenci, koji je izveden od 1955. do 1958. godine.³⁹

U unutrašnjosti hrama započeli su radovi na učvršćivanju kamenih blokova desnoga bočnog zida i stražnjega zida cele. Na unutarnjoj i vanjskoj strani desnoga zida i danas se vide jasna očitovanja restauratorskoga postupka u obliku tašela (sl. 7). Restauratori se nisu odlučili slijediti primjer svojih prethodnika u Rimu, Pompejima i Bresci, koristeći opeku kao sredstvo konsolidiranja. Njihova uporaba kamenog tašela (koji se svojom geometričnošću ističe usred oštećenih blokova zida) u duhu se nastavlja na Sternov i Valadierov postupak integriranja Titova slavoluka u Rimu iz oko 1820. godine. Tako su tek dijelom slijedili naputke 8. točke *Talijanske povelje* iz 1931. („da takvi dodaci u svakom slučaju moraju biti brižljivo i jasno označeni primjenom građe koja je različita od izvorne“), no načinom obrade jasno su očitovali modernu intervenciju.

38 Isto.

39 Veronski i firentinski radovi izvedeni su desetljeće nakon pulskih, pa se kao vremenški bliži može uzeti primjer Gazzolina rekonstruiranja drugog veronskog mosta, Ponte Castelvecchio (1949. – 1951.). Ipak, Ponte Pietra se zbog arheološke preciznosti rada na antičkim ulomcima spojenima s kasnije dodanom građom može lakše usporediti s pulskim projektom. Claudia Aveta piše da je riječ o „capolavoro di esattezza e meticolosità“. Usp. Aveta, C. (2005.): *Piero Gazzola. Restauro dei monumenti e conservazione dei centri storici e del paesaggio*, Napulj, 1. Težnja je slična ciljevima koji su vodili pompejanske stručnjake u radu na kući Epidija Rufa.

35 Usp. Tamaro, B. (1925.): *Restauri: Pola – Tempio di Augusto*, *Bollettino d'arte del Ministero della pubblica istruzione* 5/5: 235-238. Postupak oslobađanja građevine piramidalnog potpornja vodio je ing. Guido Brass (1876. – 1937.), voditelj pulskog Civilnog tehničkog ureda. Prema njegovu je projektu 1925. pored hrama izgrađena *Palazzina comunale*, višekatna zgrada koja je zatvarala pogled prema moru, a nakon bombardiranja je porušena.

36 Pavan, G. (2000.): nav. dj.: 140.

37 Isto: 140.

8 Pročelje Augustova hrama, stanje u rujnu 2013. (foto: M. Špikić)
 Facade of the Temple of Augustus, condition in September 2013 (photo: M. Špikić)

Kako bi se gornji dijelovi zidova zaštitili od stalnih kiša, izrađen je provizorni krov. Antonio Mismasi dovršio je novi kapitel stupa i privremeno ga postavio na drugi pročelni stup zdesna. Razlika u izgledu novoisklesanog i ostalih restauriranih antičkih kapitela pročelnih stupova utjecala je na odluku da se u prosincu 1946. novoisklesani kapitel zamijeni restauriranim kapitelom bočnog stupa koji gleda na Komunalnu palaču.⁴⁰ Tada su započeli i radovi konsolidacije začelnog zabata. Klesari u kućici restaurirali su elemente pročelnog zabata. Desni kameni trokut timpana bio je u potpunosti uništen, a središnji dio u kojem je bio smješten medaljon bio je veoma oštećen i iziskivao je sanaciju mnogih fragmenata u kojoj im je pomogao već pripremljeni nacrt čitava pročelnog zabata. Posebna je pozornost posvećena restauriranju ostataka posvetnog natpisa, no oštećenja su bila tolika da su odlučili ne vraćati ga.⁴¹ Danas se tako na lijevoj strani friza nalazi ulomak natpisa na koji se nadesno nadovezuje ravna ploha restauriranog dijela trabeacije (sl. 8). Tu se puno jasnije očituje postupak koji je vodio Valadiera u integriranju ulomaka Titova slavoluka i razlikovanju antičkog izvornika od vlastite intervencije, jer se svjesno odlučio ne restaurirati narativni reljef friza antičkoga slavoluka i ne urezati kanelire na restaurirane dijelove stupova.⁴²

40 Pavan, G. (2000.): nav. dj.: 140.

41 Isto: 141.

42 Usp. Jokilehto, J. (2002.): nav. dj.: 83-85 i Valadier, G. (1822.): *Narrazione artistica dell'operato finora nel restauro dell'Arco di Tito*, Roma.

Dva primjera – nezadovoljstvo izvođača zahvata vrijednošću noviteta novoga kapitela i nevoljkost da se rekonstruira natpis – pokazuju da su restauratori usred projekta proživljavali stanovitu metodološku dvojbu, možda i nezadovoljstvo činjenicom da će ponovno podignuti elementi razorena hrama izgubiti na starosnoj vrijednosti i da će rekonstrukcijski princip početi prevladavati nad anastilozom ili ponovnim sastavljanjem autentičnih ulomaka. Ipak, pulsni primjer pokazuje vječnu aktualnost etičkih dvojbi o rekonstrukcijskom postupku u odnosu na jedan neizbježni uvjet, *dob stanja razorenosti*, jer je već tada bilo jasno da tretman oštećene arhitektonske baštine ne može biti jednak u odnosu na stoljećima porušenu građevinu ili građevinu kojoj se to zbilo prije tek nekoliko mjeseci ili godina. O tim dvojabama restauratora – uz osudu rekonstrukcijskoga principa, osobito na antičkim spomenicima – pisao je Cesare Brandi u čuvenoj *Teoriji restauriranja*.⁴³

Pavanove kolege ipak su se, zbog recentnog razaranja hrama u Puli, odlučili vratiti na stanje građevine nastalo restauratorskim projektom Brune Forlati Tamaro i suradnika 1920-ih godina. Prije no što je postavljen novi drveni krov, provjereni su nosači na koje se trebalo osloniti novo

43 Tumačeći razliku između pojmova izgleda i strukture, Brandi kritizira anastilozu hrama E u Selinuntu, kao i rekonstrukciju Atalove stoe na atenskoj Agori zbog iznimno dugog vremenskog odmaka od doba razaranja, za razliku od rekonstrukcije crkve sv. Petra u mjestu Alba Fucens, koja je stradala 1915. u potresu. Atenski projekt američkih arheologa i arhitekata naziva „prividom svojstvenosti“ (*illusione d'immanenza*), kako zbog želje da se iz neznatnih ulomaka uspostavi potpuno dovršena građevina, tako i zbog uporabe građe iz izvornoga kamenoloma. Usp. Brandi, C. (1999.): *Il restauro. Teoria e pratica*, Roma, 18-19.

9 Istočni zid Augustova hrama, unutarnja strana. Zid s mjedanim klinovima, stanje u rujnu 2013. (foto: M. Špikić)

Eastern wall of the Temple of Augustus, internal side. Wall with brass pegs, condition in September 2013 (photo: M. Špikić)

krovište, kako bi se osigurala pravilna preraspodjela tereta krovne konstrukcije. U studenome 1946. radove na hramu usporile su česte kiše. Radovi na pilastru s lijeve strane nastavljeni su u prosincu, a postavljene su i radne skele u pronaosu hrama pomoću kojih su izvođeni radovi na gornjem dijelu prednjega zida cele. Na desnoj strani hrama sagrađen je pomoćni mostić preko kojega su skinuti dijelovi trabeacije koji su zahtijevali restauriranje izvan prostora samog hrama, a ti radovi bili su završeni unutar istog mjeseca.⁴⁴ Nastavljeni su i radovi učvršćivanja nosača na koje je sjelo novo krovište jer je utvrđeno da ti kameni blokovi imaju brojne praznine. Loši vremenski uvjeti zaustavili su sve radove na otvorenom, dok su klesari nastavili radove u kućici na trgu. Kratak period lijepog vremena dopustio je dovršetak rekonstrukcije kaneliranog pilastra na desnoj strani hrama. Nastavilo se i s numeracijom i premještanjem oštećenih dijelova popločenja pronaosa, obnovljenog u 1920-ima, zajedno s prilaznim stubištem. Postavljeni su kameni blokovi prednjega zida cele i desnoga dovratnika ulaznih vrata, a radne skele bile su preseljene u unutrašnjost hrama kao priprema za dovršetak novoga krovišta.⁴⁵ Sastavljene su i drvene grede (od jele) za krovište i posebne željezne spojnice.

Novo krovište bilo je postavljeno u prvim tjednima siječnja 1947., kada su rješavani i novi statički problemi gornjega dijela lijevoga bočnog zida na koje se naišlo pri

postavljanju krova, a u rješavanju tih problema koristio se armirani beton.⁴⁶ Ponovno sastavljanje arhitektonskih elemenata dekoracije s pročelja zahtijevalo je najviše vremena jer je upravo na tom dijelu građevine bomba prouzročila najveću štetu. Luigi Peteani je u svojim statičkim mjerama za rekonstrukciju hrama predložio ojačavanje kapitela željeznim kružnim pločama koje bi preuzele teret arhitrava koji se tek morao postaviti na kapitele, no taj prijedlog nije prihvaćen zbog Pavanovih upozorenja da bi hrđa predstavljala stalnu prijetnju građevini.⁴⁷

Kapitel lijevoga kaneliranog pilastra vraćen je na izvorno mjesto. O kakvom je obimu integracijskih radova bila riječ pokazuje Pavanov podatak da je ponovno sastavljeno čak 476 fragmenata pilastra. Klesari su nastavili radove za postavljanje lijevoga dovratnika na prednjemu zidu cele. U posljednjim danima siječnja 1947. intenzivna hladnoća zaustavila je radove pa je održan radni sastanak na kojem je obavljena temeljita procjena dotad izvedenih zahvata. Na sastanku na kojem su sudjelovali Franco, Mirabella Roberti, Peteani, Pavan i Grimani utvrđeno je da je temeljni problem u toj fazi rada predstavljalo učvršćivanje i vraćanje arhitrava na izvorno mjesto. Pavan je, promijenivši prethodno mišljenje, predložio postavljanje željeznih pojačanja u elemente arhitrava i na kapitele pilastara, ali u jednostavnijem obliku od Peteanijeve zamisli. Njegov prijedlog prihvatili su pomoćnici i klesari zaduženi za izvršni dio posla, s time da se iz sigurnosnih razloga nametnula upotreba mjedi umjesto željeza.⁴⁸ Još uvijek se radilo na restauriranju ostataka pročelnoga vijenca, a trebalo je zamijeniti i desni dio pročelnoga timpana koji je bio u potpunosti uništen. Tada je dogovoreno da se nakon rekonstrukcije pronaosa prijeđe na smještanje drvenih greda nad otvorenim trijemom i na popravak krova. Budući da je hladnoća uništila desni dovratnik ulaznih vrata hrama, produženi su radovi na dovršetku prednjega zida cele. Pri rekonstrukciji stilobata hrama valjalo je uzeti u obzir i prijašnju intervenciju koju je 1920./21. godine izveo ugledni ankonitanski arhitekt Guido Cirilli (1871. – 1954.), a okupljanje je dovelo do zaključka da je valjalo dovršiti popločenje pronaosa velikim pločama istarskog kamena, potom unutrašnjosti hrama tj. cele, kao i da je trebalo restaurirati i integrirati okolno

.....
46 Isto: 143. Nastavljajući se na već rečeno o uporabi nove tehnologije, valja napomenuti da je još jedan značajan protagonist u rekonstrukcijama sjevernotalijanskih gradova, Alfredo Barbacci (1896. – 1989.) u svojoj knjizi *Il restauro dei monumenti in Italia* 1956. pisao o „ponovnom sastavljanju“ (*ricomposizione*) i to obvezno na izvornome mjestu spomenika (primjer Tempio Malatestiano u Riminiju), „ponovnom integriranju“ (*reintegrazione*) kao restituiranju izgubljene forme spomenika dok je rekonstruiranje vidio kao „reproduciranje razorenog spomenika“ u izvornim oblicima i novim materijalima (*materiali moderni*). Kada je izgubljen izvornik, kopija dobiva na vrijednosti. Usp. Barbacci, A. (1956.): *Il restauro dei monumenti in Italia*, Roma, 97-101, 112-116 i 141-148. Barbaccijeva stajališta ipak nisu u potpunosti reprezentativna za stvaranje cjelovite slike talijanske teorije rekonstruiranja nakon 1943. jer su se, osim Brandija, rekonstrukcijskom principu usprotivili i stručnjaci poput Renata Bonelliija, Roberta Panea i Ranuccia Bianchija Bandinelliija.

47 Pavan, G. (2000.): nav. dj.: 144.

48 Isto: 145.

44 Pavan, G. (2000.): nav. dj.: 142.

45 Isto: 143.

10 Ulazni zid cele s vratima, stanje u rujnu 2013. (foto: M. Špikić)

Entrance wall of cella with door, condition in September 2013 (photo: M. Špikić)

popločenje hrama te naručiti nova vrata i osigurati njihov transport do Pule.

U veljači 1947. klesari u kućici na forumu još uvijek su radili na novom arhitravu i kamenim blokovima za dovršenje prednjega zida cele jer nije popuštala zima koja je otežavala radove. U unutrašnjosti hrama povezani su i učvršćeni kameni blokovi zidova cele pomoću mjedenih klinova (sl. 9). Na kraju ožujka 1947. dovršena je izgradnja ulaznih vrata postavljanjem desnog dovratnika i, sukladno Pavanovim prijedlozima, za učvršćivanje gređa korištena su željezna pojačanja.⁴⁹ Prvo je podignut arhitrav na zapadnoj strani, a klesari su još uvijek radili na restauriranju ostataka vijenca. U travnju 1947. radilo se na dovršetku prednjega zida cele, a trebalo je požuriti i s postavljanjem arhitektonske dekoracije ponad kapitela stupova jer su radne skele koje su bile potrebne za izvođenje ovog zahvata sprječavale rekonstrukciju prilaznog stubišta.

U svibnju 1947. dostavljen je kamen potreban za zamjenu desnoga trokuta timpana, kao i ostatak kamenih blokova potrebnih za dovršenje zidova cele. Nakon postavljanja novih elemenata vijenca prišlo se postupku popunjavanja prostora timpana. Prvo je na mjesto postavljen lijevi kameni trokut pročelnog timpana, potom i središnji restaurirani dio koji je sadržavao karakteristični utor za smještanje okrugloga medaljona. Istodobno je nastavljena rekonstrukcija timpana na vrhu prednjega zida cele, a vraćeni su i svi elementi obaju timpana. U posljednjim danima svibnja 1947. postavljene su i dvije drvene grede potrebne za natkrivanje pronaosa.

Ljetni mjeseci 1947. godine ujedno su bili i završni mjeseci radova na hramu. Zbog lijepog vremena gradilište je bilo otvoreno deset sati na dan i intenzivno se radilo na dovršetku krova nad trijemom koji je završen 10. srpnja 1947. Taj datum označava i službeni svršetak radova.⁵⁰ Po završetku montiranja novoga krova i pročelne arhitektonske dekoracije skinute su radne skele potrebne u rekonstrukciji stilobata hrama. Radnici su u unutrašnjosti hrama skinuli radne skele i uklonili višak drvene građe, nanijevši jedan sloj cementa dok se čekalo na popločenje cele koje nije dovršeno prije odlaska savezničke vojne uprave. Tijekom čitavog kolovoza 1947. čistilo se gradilište i finalizirani su detalji rekonstrukcije hrama. Nedostajalo je vremena za smještanje stuba između hrama i Foruma i restauriranje popločenja prostora ispred samog hrama. Talijanski arhitekti i restauratori također nisu dočekali dovršetak ulaznih vrata hrama koja su bila naručena od drva hrasta s robusnim željeznim šarkama. Pavan je zajedno s Mirabella Robertijem ostavio glavne nacрте vrata novim odgovornim osobama u Muzeju Istre pri odlasku iz Pule. Vrata su u konačnici izvedena od jelovine (sl. 10), a popločenje prostora ispred Augustovog hrama izveo je 1950-ih Arheološki muzej Istre.

RESTAURIRANJE PULSKOG HRAMA U SVJETLU RESTAURATORSKIH KONCEPCIJA POSLIJERATNE ITALIJE

Metoda kojom su se talijanski stručnjaci služili u tretiranju Augustova hrama jest kombinacija anastilozе i rekonstrukcije. Kamen po kamen, urušena dekoracija pročelja ponovno je sastavljena i upotrijebljena kako bi se hramu

49 Isto: 148.

50 Isto: 150.

vratila forma koju je imao prije bombardiranja. Klesarski majstor Antonio Mismasi iz Vrsara isklesao je uz pomoć klesara one dijelove koji su bili nepovratno uništeni (jedan kapitel i dio trabeacije na pročelju) služeći se domaćim kamenom iz pulskoga rimskog kamenoloma. Novi dijelovi građevine uklopljeni su tako da su bili jasno razlučivi od izvornog ostatka građevine. Moglo bi se reći da su talijanski restauratori u Puli u glavnim točkama pratili zamisli svojih kolega iz *Normi* donesenih 1931. godine u točki 2: „da se problem ponovne uspostave (*ripristino*), potaknut umjetničkim razlozima ili razlozima arhitektonskog jedinstva, usko povezanima s historijskim kriterijem, može postaviti samo kada se zasniva na potpuno pouzdanim podacima, podrijetlom sa spomenika koji će se ponovo uspostaviti, a ne na pretpostavkama, odnosno na sastavnicama koje su preživjele s velikom nadmoću, a ne na nadmoćno novim sastavnicama.“⁵¹

Za takvu metodu restauriranja ratom oštećene kulturne baštine – anastilozu (unutar njezine primjenjivosti) zalagao se i jedan od glavnih talijanskih teoretičara restauriranja toga doba Guglielmo de Angelis d'Ossat (1907. – 1992.). On se oslanjao na talijansku tradiciju načela „bolje je konsolidirati nego popraviti i bolje je popraviti nego restaurirati“. Takav je pristup zaštititi kulturno-povijesnih spomenika prvi put naglasio Camillo Boito još 1883. godine, a ujedno predstavlja i prethodnicu načela kojima su se poslužili talijanski restauratori pri ocjenivanju stanja i potrebe za rekonstrukcijom ratom oštećenih spomenika u Italiji nakon Drugoga svjetskog rata.

Talijanski su stručnjaci bili prisiljeni restaurirati veliki dio nacionalne kulturne baštine porušene u bombardiranjima talijanskih gradova kao što su Genova, Milano, Torino, Verona, Bologna, Rimini, Ancona, Firenca, Rim i Napulj. Tim je važnim zadatkom rukovodila Glavna uprava za starine i lijepe umjetnosti (*Direzione generale delle antichità e belle arti*), a izvršavala pojedina pokrajinska Nadleštva za spomenike i galerije (*Soprintendenze ai monumenti e alle gallerie*). Arhitekt i restaurator Carlo Ceschi navodi zahvate izvedene na Augustovu hramu, katedrali i klastru samostana sv. Franje u Puli kao posljednje radove koje je izvelo talijansko Nadleštvo u hrvatskim krajevima jer je Istra (pa tako i Pula i njezini antički spomenici) viđena kao sastavni dio Kraljevine Italije unutar pokrajine Venezia Giulia.⁵²

Nakon rata započele su diskusije stručnjaka o načinu konzerviranja i restauriranja građevina od velikog umjetničkog značenja u Italiji. Svakom izvedenom zahvatu prethodilo je ocjenjivanje umjetničkog značaja povijesne građevine i kritička analiza mogućnosti restauriranja jer se utvrdilo da

je svaka od vrsta oštećenja zahtijevala drugačiji zahvat.⁵³ Pritom se mora naglasiti da je većina građevina prije rata bila u svakodnevnoj uporabi i da ih se nije moglo izričito promatrati kao povijesne dokumente, tako da se u dijelu stručnih krugova pri rekonstrukcijama naglasak stavljao na ponovno uspostavljanje estetskog integriteta radi vraćanja građevine u svakodnevnu funkciju koju je imala prije rata.

Boito je bio prvi u nizu talijanskih restauratora koji je počeo isticati potrebu za stalnim održavanjem povijesnih građevina, naglašavajući istinitost podataka na temelju kojih se građevina restaurira, s tim da su se trebali uvažavati elementi svih povijesnih slojeva, uz minimalne i jednostavne dodatke. Boitov sljedbenik Gustavo Giovannoni (1873. – 1947.) postavio je temelje moderne talijanske konzervatorske teorije i prakse. Za razliku od Boitova viđenja spomenika kao povijesnog dokumenta, Giovannoni je u percepciju povijesne građevine uključio i faktore kao što su arhitektonski aspekti, povijesni kontekst, okoliš i korisnost građevine.⁵⁴ U Giovannonijevo doba (prva polovina 20. stoljeća, doba takozvanog *znanstvenog restauriranja* u Italiji⁵⁵), stručnjaci su se usuglasili oko uporabe modernih metoda i građevinskih materijala poput armiranog betona, metala i žbuke u restauriranju, s tim da su se intervencije trebale jasno i vidljivo naglasiti.⁵⁶ Giovannoni je sudjelovao u nastajanju *Atenske povelje* iz 1931. i pripremio talijansku inačicu dokumenta, *Norme za restauriranje spomenika* koji je objavljen 1932., a upotpunjen 1938. nizom uputa koje je propisao Guglielmo de Angelis d'Ossat i talijansko Ministarstvo javne naobrazbe. Ta su tri dokumenta na nacionalnom kongresu nadglednika 1942. godine potvrđena kao jedinstvene norme za restauriranje povijesnih građevina. Dokumenti naglašavaju primat *održavanja* povijesnih građevina, dopuštajući restauriranje ako se ono zasniva na točnim podacima i ako ima više od polovice izvornih arhitektonskih elemenata; također se dopustila samo metoda anastilozne na arheološkim spomenicima, a ako ona nije bila moguća, onda je spomenik trebalo čuvati *in situ*; zalagali su se za vraćanje spomenika u funkciju prije oštećenja i poštivanje svih povijesnih slojeva građevine i okolnog ambijenta, ističući da se dodatci moraju svesti na

53 Nakon rata u milanskim se akademskim krugovima razvila rasprava o inovativnim pristupima restauriranju i rekonstruiranju. Ambrogio Annoni je 1946. pisao da postoji temeljno pravilo koje sažima sva ostala: pred spomenikom valja shvatiti da je on učitelj (*esso stesso è il maestro*) i svako dobro restauriranje, za onoga koji duboko proučava spomenik i ispituje ga strogošću historičara, zanosom umjetnika i ljubavlju arhitekta – određuje se po sebi. U tome se sastoji teorija „od slučaja do slučaja“ (*caso per caso*), koja je eminentno realizatorska, ali zahtijeva složen i ugladen smisao za proučavanje, ukus, iskrenost i ravnotežu, jednom riječju, za sklad (*armonia*). Annoni, A. (1946.): *Scienza ed arte del restauro architettonico. Idee ed esempi*, Milano, 19-20.

54 Jokilehto, J. (2002.): nav. dj.: 221. Za Boitova stajališta, njihovu uspostavu i promicanje, usp. Boito, C. (2013.): *Spomenik kao knjiga. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju, 1861-1886*, Zagreb.

55 Više o znanstvenom restauriranju usp. Carbonara, G. (1997.): *Avvicinamento al restauro. Teoria, storia, monumenti*, Napoli, 231-268.

56 Annoni, A. (1946.): nav. dj.: 18 piše o prikladnosti primjene armiranog betona kod tzv. mrtvih građevina i arheoloških ostataka, no „valja imati dobar smisao za arhitekturu i ugladenu budnost“.

51 Ceschi, C. (1970.): nav. dj.: 210.

52 Isto: 181.

11 Popločenje pronaosa hrama, stanje u rujnu 2013. (foto: M. Špikić)

Paving of the Temple *pronaos*, condition in September 2013 (photo: M. Špikić)

minimum i da moraju biti jasno razlučivi od izvornih dijelova, omogućivši primjenu novih tehnoloških dostignuća u rekonstrukciji i preporučujući izradu iscrpne znanstvene i tehničke dokumentacije vezane uz izvedene radove.⁵⁷

Rasprave o rekonstrukcijama povijesnih građevina i njihovih ambijenata razgranate su u Italiji nakon 1943. godine zbog opsežnih razaranja. Kao nikada dotada talijanski su stručnjaci bili suočeni s velikim teorijskim i praktičnim dvojabama koje su dijelili, primjerice, s poljskim i njemačkim kolegama. Jedno od bitnih pitanja nakon razaranja čitavih ambijenata davno prepoznatih spomenika bilo je kako bez značajnijega prekida nastaviti teoriju konzerviranja oblikovanu i upotpunjavanu od konca 19. stoljeća, teoriju koja je kao temeljne postulate imala snošljivost prema starosnoj vrijednosti, ideji slikovitosti, stilskoj heterogenosti i autentičnosti. Ne čudi stoga što su talijanski stručnjaci – suočeni s povećim, vrlo konkretnim i vidljivim prazninama unutar razorenih povijesnih građevina – počeli govoriti o potrebi revizije dotadašnjih osnova „znanstvenog restauriranja“.

Godine 1948. u Perugi je održan 5. nacionalni kongres povjesničara arhitekture na kojem je Guglielmo de Angelis d'Ossat, tadašnji Glavni ravnatelj za starine i likovne umjetnosti, kratko opisao stanje u poslijeratnoj Italiji navevši tri struje mišljenja o restauriranju povijesnih građevina i podijelivši opseg ratnih šteta u tri kategorije. Kao suprotstavljena mišljenja stručnjaka naveo je tzv. *ruskinovce* koji su se zalagali za ostavljanje povijesnih građevina u ruševinama bez intervencija; potom zagovornike obnove i integralne rekonstrukcije prijašnjeg izgleda povijesnih građevina na temelju detaljne postojeće dokumentacije (gdje

se pojavio problem modernizacije interijera); i moderniste koji su predlagali obnovu povijesnih građevina u modernim formama.⁵⁸ Opseg načinjene ratne štete podijelio je u tri kategorije: 1) ograničena količina štete koja bi se mogla lako sanirati; 2) teški stupanj razorenosti; 3) gotovo potpuna razorenost.⁵⁹

O drugoj su se kategoriji, teško oštećenim spomenicima, pojavila podijeljena mišljenja i pitanje treba li povijesnoj građevini vratiti prijašnji izgled restauriranjem (koje otvara put i svojevrsnom krivotvorenju) ili je prezentirati konzerviranjem ostataka. Jedan od vodećih stručnjaka koji je zastupao reviziju konzervatorske teorije iz Giovannonijeve ere bio je Renato Bonelli koji je 1947. godine držao da se restauriranjem poništava kreativni čin nastajanja umjetničkog djela i da se prošlost ne može rekreirati. Bonelli je napisao:

„Same riječi *rekonstruirati umjetničko djelo* predstavljaju proturječje jer stvaralački čin umjetnika se ne rekonstruira, ne reproducira, ne ponavlja se ako postupak ne vodi samo djelo i njegovo razumijevanje; (...) vjera u mogućnost restituiranja pokazuje nerazumijevanje istinske biti umjetnosti.“⁶⁰

Bonelli tada nije bio usamljen. Kako je navedeno, zastupnik heterogenosti, starosne vrijednosti te važnosti očuvanja preinaka pa čak i tragova nasilnih oštećenja u više je spisa bio najutjecajniji talijanski teoretičar restauriranja druge polovine 20. stoljeća Cesare Brandi. On je nakon objave *Teorije restauriranja* 1963. isticao problematičnost

58 De Angelis D'Ossat, G. (1995.): *Sul restauro dei monumenti architettonici (concetti, operatività, didattica)*, Rim, 14.

59 Isto: 23.

60 Bonelli, R. (1995.): *Scritti sul restauro e sulla critica architettonica*, Roma, 24.

57 Carbonara, G. (1997.): nav. dj.: 651-654.

rekonstrukcijskog i restauratorskog postupka na starim spomenicima, posebno na onima koji su ušli u kanon svjetske povijesti umjetnosti. Brandi je, dakle, iako je s Arganom pomogao osnovati *Središnji zavod za restauriranje* u Rimu 1939., imao ozbiljnih prigovora na potrebu za restauratorskom izmjenom slike spomenika. To se vidi i u tekstu *Novo u starome* iz 1964., u kojem je postavio pitanje opravdanosti, odnosno restauratorove odgovornosti pred javnošću i poviješću.⁶¹ Pritom valja podsjetiti da je tih godina Brandi pisao protiv recentnih radova u Ateni, točnije na Akropoli i Agori, gdje su arhitekti i arheolozi radili na ponovnom integriranju Partenona i podjednako fascinantnoj i osporavanoj rekonstrukciji Atalove stoe.⁶²

Ipak, zbog što bržeg povratka Talijana u normalan život, prevladala su mišljenja zagovornika integralnih rekonstrukcija na povijesnim građevinama. Takve su intervencije promicali i strani stručnjaci: poznat je primjer povjesničara umjetnosti Bernarda Berensona koji za središte razorene Firence nije vidio drugačiji pristup do onoga primijenjenog na urušenom mletačkom zvoniku Sv. Marka s početka 20. stoljeća, izvedenog pod krilaticom *com'era e dov'era*. Takve su rekonstrukcije proslavile cijeli naraštaj arhitekata-restauratora poput Alfreda Barbaccija, Liliane Grassi, Piera Gazzole, Giorgia Rossija, Antonina Rusconija, Corrada Capezzuolija, Carla Ceschija, Alberta Terenzija, Riccarda Paccinija i Ferdinanda Forlatija. Talijani su se poslužili četirima metodama: *konsolidiranjem*, kao na crkvi San Lorenzo u Napulju, *ponovnim integriranjem* (*reintegrazione*) na crkvi San Lorenzo u Rimu, *ponovnim sastavljanjem* (*ricomposizione*) na Tempio Malatestiano u Riminiju i *adaptiranjem* na crkvi Santa Chiara u Napulju, gdje su konzervirani samo ostatci srednjovjekovne strukture, a ostatak crkve obnovljen je u modernim oblicima.⁶³ Talijanima je rekonstrukcijska metoda bila društveno bitna, bez obzira na to je li imala ekspertni ili politički prizvuk. Rekonstrukcija je, kao i u današnjem ambivalentnom razumijevanju pojma, podrazumijevala i uskrsavanje i obnovu, to jest istodobno povrat izgubljene slike spomenika i cjeline (De Angelis d'Ossat 1948. piše o „starom, dragom svijetu“) i unošenje novih, supstitucijskih sadržaja i vrijednosti. Zadivljujući su ne samo brzina i iznimna financijska ulaganja u rekonstrukcijski princip (što dijelom govori o percepciji „lijepe Italije“), već i imanentna nova semantika spomenika

odnosno važna uloga rekonstrukcije gradova u izgradnji nove, demokratske Italije.⁶⁴

ZAKLJUČAK

Kako je navedeno, restauriranje (odnosno dijelom rekonstruiranje, dijelom anastiloz) Augustova hrama u Puli jedna je od istaknutijih intervencija talijanskih stručnjaka za zaštitu spomenika u 20. stoljeću, i neizbježna je u talijanskim pregledima povijesti restauriranja već desetljećima. Ta je intervencija izvedena u upravo zadivljujuće kratkom vremenu. Sama činjenica da se u tako politički osjetljivom i neizvjesnom vremenu dalo toliko pozornosti rekonstruiranju ovog antičkog spomenika otvara neka pitanja kojima bismo htjeli zaključiti naše promišljanje cijelog postupka. Ta se pitanja tiču spomenute podrazumijevane semantike rekonstruiranog spomenika, od usko stručne do političke.

Dobro organizirana skupina talijanskih stručnjaka morala je u profesionalnom postupku vidjeti dvije vrste kontinuiteta: metodološki i politički. O prvom je već podosta rečeno u članku: riječ je o odluci da se, usprkos pozivima na revizije i oprez prema rekonstrukcijskom principu, nastave temeljni postulati talijanske konzervatorske metodologije nastale u doba Camilla Boita i Gustava Giovannonija. Metodološka predaja, međutim, nije se zaustavljala na tim, za to doba još uvijek dovoljno recentnim uzorima. Čini se da je zbog specifičnosti i velike važnosti ovog antičkog spomenika koji su prikazivali prvaci renesansne arhitektonske teorije, za restauratore Francova i Pavanova naraštaja podjednako legitimni bili i oni temeljni metodološki uzori, odnosno ostvarenja arhitekata-restauratora iz doba Pija VII. Naime, promatrajući način tretiranja površina hramskih zidova (pomni odnos prema fragmentima koji se strpljivo prikupljaju i postavljaju na pretpostavljeni izvorni položaj te jasna geometričnost tašela, popločenja pronaosa na slici 11 i rekonstruiranoga ulaznog zida cele), možemo zaključiti da je i u Puli nastavljen model postupanja s antičkim spomenikom koji je uspostavljen na Titovu slavoluku u Rimu oko 1820. godine. U tom smislu podsjećamo na nekoliko činjenica. Iako Pavan u svom tekstu ne spominje Valadiera ni Raffaelea Sterna kao izravne uzore – pa tako ni vremenski bliži Muñozov projekt na hramu Venere Genetrix ili projekte anastilozne hrama Herakla u Agrigentu i hrama C u Selinuntu Francesca Valentija – čitanje Valadierova govora održana na rimskoj Arheološkoj akademiji pred Božić 1821. pokazuje da je metodologija uspostavljena u to doba vrijedila i nakon Drugoga svjetskog rata. Valadier, naime, u svom

61 Usp. Brandi, C. (1999): nav. dj.: 35-42; „Svaku preinaku uključenu u djelo prošlosti mora biti moguće opravdati pred univerzalnom svijesću: ovo je postupak ili niz postupaka koji rekonstruiraju kritički tekst nekog djela, a ovo je postupak ili niz postupaka poduzetih radi konzerviranja i prijenosa umjetničkog djela u budućnost.“ Prijevod Ane Vukadin.

62 Usp. Isto: 166-174. Brandi se dostojanstvu ostarjela autentičnog spomenika, ugrožena zagađenjem, vraćao i 1968. komentarom o prijedlogu da se u Pratu naprave kopije za Donatellove reljefe na vanjskoj propovjedaonici te 1974. osvrtno o potrebi premještanja Ghibertijevih reljefa s Rajskih vrata Krstionice u Firenci. Usp. Isto: 234-237 i 239-242.

63 Pane, R. (1950): *La ricostruzione del patrimonio artistico Italiano*, Roma, 18.

64 Makedonski arhitekt Boris Čipan upoznao je 1953. jugoslavenske konzervatore okupljene u Splitu s činjenicom da je Italija od 1944. do 1947. u rekonstruiranje spomenika uložila 16 milijuna dolara. Zanimljivo je i njegovo stajalište o talijanskim rekonstrukcijama: „Koliko god se čovek radovao vrlo dobroj obradi, ne može se otrgnuti od osećanja da ovde nešto nije u redu. Nehotice se vraćam na misli da je umetničko delo jedinstveno i da je nemoguće reprodukovati ga u potpunosti.“ Tim stajalištem pokazuje barem neizravno poznavanje Bonellijevih principa. Usp. Čipan, B. (1953. – 1954.): O nekim problemima konzervacije arhitektonskih spomenika u Italiji i Francuskoj, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5/1953-1954: 55 i 58.

govoru ističe renesansni uzor u istraživanju i tumačenju cjelovitosti Titova slavoluka, Sebastiana Serlia, kao što su pulski stručnjaci odgovore na svoja pitanja tražili kod Palladia. Valadierov je odnos prema ulomcima karakterističan za to doba – štoviše, njegovi pojmovi poput *devastazioni*, *mutilazioni*, *disfacimento* dokazi su ne samo definiranja postupanja nedostojnih baštinka, nego i dostojanstva postojanja vidljivih oštećenja.⁶⁵ Valadierov prethodnik Stern bio je vođen metodologijom koju ni pulski restauratori nisu držali zastarjelom: htio je popraviti spomenik (*risarcimento di questo insigne monumento*) ponovnim podizanjem palih dijelova (*sollevare i pezzi ch'erano calati*) uz pomoć potporanja (*puntellatura*). Razlike između Titova slavoluka u Rimu i Augustova hrama u Puli, dakako, ne dopuštaju nam povlačenje hrabrijih poredbi, ne samo zbog različite tipologije, već i zbog različite očuvanosti dviju građevina na početku zahvata. No Valadier pored pojma osiguranja (*assicurazione*) zamišlja i „rekonstruiranje cjelovite mase Slavoluka i njegovo prekrivanje (*riverstire*) travertinom“.⁶⁶ Arhitektov postupak razlikovanja izvornika i restauratorskog dodatka, vidjeli smo, izveden je i na pulskom hramu, iako je odbačena mogućnost Muñoza i Ballerija da se novi dijelovi izvedu u koloristički odveć istaknutoj opeci. Sternova i Valadierova nakana da se „ukloni nedostatak“ na rimskom slavoluku, a da se potom svi dijelovi „povrate na svoje mjesto“ (*poi restituire tutto al suo posto*) narativni su opis metode anastilozne, za što su arhitektima i Rima i Pule poslužile drvene skele (*castello di legname*).⁶⁷ Dok su Valadierove dopune (*compimenti*) bile složenije jer je istodobno bila riječ o konsolidiranju i distinktivnom restauriranju dijelova koji su nosili *ornatus*, pa je govorio o „ponovnim uspostavama“ (*ripristinamenti*) i „modernim zidovima“, na pulskom hramu tašeli postavljeni na istočnom zidu predstavljaju jednu vrstu očitovanja odnosa prema fragmentu, dok se na licu hrama, izbjegavanjem novoga klesanja staroga natpisa i ostalih uresa jasnije vidi praćenje Valadierovih naputaka. I u Valadierovu Rimu i u Pavanovoj poslijeratnoj Puli restauriranje je obuhvaćalo dva postupka: rastavljanje (*scomporre*) i ponovno sastavljanje (*ricomporre*). Zato ne čude skrupule pulskih restauratora o tome kako ponovno uspostaviti stanje građevine restaurirane između dva svjetska rata, a da sve ne dobije prizvuk novogradnje.⁶⁸

Pulski je restauratorski postupak, dakle, pokazatelj dugog trajanja jedne metodologije koja je kulminaciju doživjela u prvoj četvrtini 19. stoljeća nakon višestoljetnog propitivanja mogućnosti interveniranja na antičkim ulomcima statua i arhitekture. S druge strane, postoji druga vrsta

kontinuiteta: ona u političkoj percepciji antičkih spomenika Italije između dva svjetska rata. Poznato je poistovjećivanje Mussolinijeve uprave s antičkom baštinom Rima, od političke ikonografije pokreta do angažiranja vodećih arheologa, filologa, arhitekata, povjesničara umjetnosti, restauratora i urbanista u izgradnji Novoga Rima. Ona je gotovo redovito značila favoriziranje antičkih spomenika, pa su brojne konzervatorsko-restauratorske metode (konsolidiranje, anastilozna, rekonstruiranje, adaptiranje, graditeljsko prorjeđivanje) stavljene u službu preobrazbe cijelih ambijenata. Zahvaljujući politički potaknutim postupcima *sventramenti* (doslovno: vađenje utrobe) takozvani mrtvi spomenici dobili su prednost pred živima, pa je to dovelo i do velikih socijalnih mijena u srcu Rima, gdje je iseljeno na tisuće ljudi i porušene su čitave četvrti kako bi se došlo do antičkih ulomaka carskih foruma.⁶⁹

Nakon pada fašističke Italije prednost je uglavnom pružana živim povijesnim gradovima, koji su u desetljećima obnove imali primiti i stanovništvo nove Italije u demokratskom uređenju. Pula je u tom smislu zanimljiva jer restauriranje Augustova hrama upućuje na simboličku važnost toga spomenika. Nije riječ samo o potrebi vraćanja slike građevine koju su stoljećima viđale oči uglednih putnika-antikvara da bi je grafičkim prikazom predočavali zainteresiranim europskim čitateljima. Talijanski su restauratori radili ubrzano u sjeni Pariške mirovne konferencije, vjerojatno svjesni da će Pula biti predana Titovoj novoj državi. Je li spomenik antičkoga osvajača-civilizatora trebao ostati tragom Italije u slavenskoj komunističkoj državi? Ili je među restauratorima tinjala nada da će hram postati generator novoga života u srcu talijanske Pule? Bilo kako bilo, restaurirani Augustov hram valjalo bi percipirati kao skup tragova i napora naraštaja da ga se očuva i održi na životu.

LITERATURA

- Allason, Th. (1819.): *Picturesque Views of the Antiquities of Pola, in Istria*, Murray, London
- Annoni, A. (1946.): *Scienza ed arte del restauro architettonico. Idee ed esempi*. Edizioni artistiche Framar, Milano.
- Aveta, C. (2005.): *Piero Gazzola. Restauro dei monumenti e conservazione dei centri storici e del paesaggio*, disertacija, Sveučilište Federico II, Napulj.
- Balanos, N. (1932.): *Le relèvement des Monuments de l'Acropole Mouseion VI/3-19*: 135-140.
- Barbacci, A. (1956.): *Il restauro dei monumenti in Italia*, Istituto poligrafico dello Stato – Libreria dello Stato, Roma
- Barroero, L.; Conti, A.; Racheli, A. M.; Serio, M. (prir.) (1983.): *Via dei fori imperiali: la zona archeologica di Roma – urbanistica, beni artistici e politica culturale, Roma-Venezia*.
-
- 65 Usp. Valadier, G. (1822.): nav. dj.: 4-7.
- 66 Isto: 8.
- 67 Isto.
- 68 Isto: 13, gdje se piše o važnosti tako tretirana Titova slavoluka. On će se poštovati kao spomenik restauriranju, a ne novogradnji: *operazione che si chiama restaurare e non edificare*.
-
- 69 Usp. Barroero, L. et al. (1983.): *Via dei fori imperiali: la zona archeologica di Roma – urbanistica, beni artistici e politica culturale, Roma-Venezia*.

- Bilić, D. (2012.): Amfiteatar i Augustov hram u Puli na crtežima inženjera G. L. Gaettinija, *Adrias* 18: 61-74
- Bingen, D.; Hinz, H.-M. (prir.) (2005.): *Die Schleifung. Zerstörung und Wiederaufbau historischer Bauten in Deutschland und Polen*, Harassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Boito, C. (2013.a): Restauriranja sv. Marka, *Spomenik kao knjiga. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju, 1861-1886*, Disput, Zagreb, 109-137.
- Boito, C. (2013.b): Restauratori. u: *Spomenik kao knjiga. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju, 1861-1886*, Disput, Zagreb, 145-174.
- Boito, C. (2013.c): Naši stari spomenici: konzervirani ili restaurirani? u: *Spomenik kao knjiga. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju, 1861-1886*, Disput, Zagreb, 243-276.
- Boito, C. (2013.d): Načela restauriranja u sedam točaka, u: *Spomenik kao knjiga. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju, 1861-1886*, Disput, Zagreb, 139-143.
- Bonelli, R. (1995.): *Scritti sul restauro e sulla critica architettonica*, Bonsignori Editore, Roma.
- Bradanić, M. (2013.): *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea*, Ministarstvo kulture, Zagreb.
- Brandi, C. (1999.): *Il restauro. Teoria e pratica*, prir. Michele Cordaro, Editori Riuniti, Roma.
- Braum, M.; Baus, U. (prir.) (2009.): *Rekonstruktion in Deutschland. Positionen zu einem umstrittenen Thema*, Birkhäuser, Basel-Boston-Berlin.
- Carbonara, G. (1997.): *Avvicinamento al restauro. Teoria, storia, monumenti*, Liguori Editore, Napoli.
- Centroni, A. (prir.) (2010.): *Restauro e ricostruzione. L'esempio della Polonia – Konserwacja i odbudowa na przykładzie polski*, Gangemi editore, Roma.
- Ceschi, C. (1970.): *Teoria e storia del restauro*, Mario Bulzoni Ed., Rim.
- Clemen, P. (prir.) (1919.): *Kunstschutz im Kriege. Erster Band: die Westfront*, E. A. Seemann, Leipzig.
- Colasanti, A. (1916.): I monumenti e la guerra, *La lettura. Rivista mensile del Corriere della sera* 16/12, 1. prosinca 1916, 1033-1041.
- Čipanić, B. (1953. – 1954.): O nekim problemima konzervacije arhitektonskih spomenika u Italiji i Francuskoj: *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5/1953-1954, 51-58
- De Angelis d'Ossat, G. (1995.): *Sul restauro dei monumenti architettonici (concetti, operatività, didattica)*, Bonsignori Editore, Rim.
- De Stefani, L. Coccoli, C. (prir.) (2011.): *Guerra monumenti ricostruzione. Architetture e centri storici italiani nel secondo conflitto mondiale*, Marsilio, Venezia.
- De Ville, A. (1633.): *Descriptio portus et urbis Polae*, Typographia Ducali Pinelliana, Venecija.
- Giovannoni, G. (1913.): *Restauro dei monumenti, Bollettino d'Arte del Ministero della P. Istruzione*, fasc. 1-2: 1-42.
- Giovannoni, G. (1932.): Les moyens modernes de restauration, *Mouseion* VI/3-19: 5-10.
- Gudelj, J. (2014.): *Europska renesansa antičke Pule*, Školska knjiga, Zagreb.
- Hassler, U.; Nerdinger, W. (prir.) (2010.): *Das Prinzip Rekonstruktion*, Hochschulverlag AG ETH Zürich.
- Hess, T. (1931.): Die Wiederaufrichtung der antiken Baureste auf der Akropolis, *Die Denkmalpflege. Zeitschrift für Denkmalpflege und Heimatschutz* 6: 201-211.
- Jokilehto, J. (2002.): *A History of Architectural Conservation*, Butterworth-Heinemann, Oxford.
- Karaman, Lj. (1950.): O organizaciji konzervatorske službe u NR Hrvatskoj, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 1: 152-157.
- Kečkemet, D. (1969.): Antički spomenici Pule na slikama i u opisima stranih autora od XV. do XIX. stoljeća, *Jadranski zbornik* VII: 549-590.
- Krizmanić, A. (1988.): *Komunalna palača – Pula. Razvitak gradskog središta kroz dvadeset jedno stoljeće*, Istarska naklada, Pula.
- Marsetič, R. (2004.): *Bombardamenti alleati su Pola 1944-1945*, Centro di ricerche storiche, Rovigno.
- Marsetič, R. (2005.): Saveznička bombardiranja Pule, u: M. Bertoša [et. al.] (prir.) *Pula, tri tisućljeća mita i stvarnosti*. C. A. S. H, Pula, 289-306.
- Matijašić, R.; Buršić-Matijašić, K. (1996.): *Antička Pula s okolicom*, ZN Žakan Juri, Pula.
- Matijašić, R. (2005.a): Pula antički grad, u: *Pula antički grad*, prir. R. Matijašić i Ž. Ujčić, Arheološki muzej Pula, Buvinna, DIFO, Laurana, Pula i Zagreb, 3-14.
- Matijašić, R. (2005.b): Od iskona do prevlasti Serenissime, u: M. Bertoša [et. al.] (prir.) *Pula, tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C. A. S. H, Pula, 9-45.
- Mengozzi, G. (2004.): La protezione delle aree archeologiche durante la seconda guerra mondiale, u: *Storia del restauro archeologico. Appunti* (prir. Donatello D'Angelo, Silvia Moretti), Alinea, Firenze, 79-84.
- Mlakar, Š. (1958.): *Antička Pula*, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Mušić, M. (1955. – 1956.): Razmišljanja i utisci konzervatora sa puta po Italiji i Francuskoj, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 5-6: 133-157.
- Nerdinger, W.; Eisen, M.; Strobl, H. (prir.) (2010.): *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte*, Prestel, München-Berlin-London-New York.
- N. N. (1950.): Il restauro dei monumenti, u: *La ricostruzione del patrimonio artistico italiano*, La libreria dello Stato, Roma, 13-107.
- Palladio, A. (1570.): *I quattro libri dell'architettura*, Dominico de'Franceschi, Venezia.

- Pane, R. (1950.): *La ricostruzione del patrimonio artistico Italiano*, La libreria dello stato, Roma.
- Paquet, P. (1932.): Le ciment armé dans la restauration des monuments anciens, *Mouseion* VI/3-19: 11-18.
- Pavan, G. (1997.): Il restauro del tempio d'Augusto a Pola (1946-1947) a cinquant'anni dai lavori, *Archeografo Triestino*, ser. IV/57: 115-148.
- Pavan, G. (2000.): *Il tempio d'Augusto di Pola*, Istituto Giuliano di storia, cultura e documentazione, Trieste.
- Perčić, I. (1950.): Rad Konzervatorskog zavoda na Rijeci, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 1: 188-191.
- Perčić, I. (1955. – 1956.): Konzervatorski radovi u Istri i Hrvatskom Primorju od 1949. do 1954. godine, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 5-6: 289-298.
- Prelog, M. (1953. – 1954.): Rad na konzervaciji nepokretnih spomenika kod nas, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5: 33-44.
- Starac, A. (1996.): Forum u Puli, *Opuscula archaeologica* 20: 71-89.
- Tamaro, B. (1925.): Restauri: Pola – Tempio di Augusto, *Bollettino d'arte del Ministero della pubblica istruzione* 5/5: 235-238.
- Treccani, G. P. (prir.) (2008.): *Monumenti alla guerra. Città, danni bellici e ricostruzione nel secondo dopoguerra*, Franco Angeli, Milano.
- Treccani, G. P. (2011.): La ricostruzione narrata. Esperienze e tesi negli scritti di restauro d'architettura nel dopoguerra, u: De Stefani-Coccoli (2011.): 80-120.
- Tridenti, C. (1917.): La difesa dei monumenti d'arte in Italia e nelle zone oltre confine, *Nuova antologia di lettere, scienze ed arti* 276: 115-132.
- Valadier, G. (1822.): *Narrazione artistica dell'operato finora nel ristauero dell'Arco di Tito*, Stamperia De Romanis, Roma.
- Zorzella, V. (2004.): L'arco dei Gavi ricostruito, u: *Storia del restauro archeologico. Appunti* (prir. Donatello D'Angelo, Silvia Moretti), Alinea, Firenze, 57-60.

Summary

PRINCIPLES OF RESTORATION OF THE TEMPLE OF AUGUSTUS IN PULA IN 1946 AND 1947

The article presents the principles of restoration of war-damaged cultural heritage in the 20th century and gives an example of intervention between anastylosis and reconstruction of the Temple of Augustus in Pula undertaken by Italian architects and engineers in 1946 and 1947. In 1945 the Temple of Augustus was directly hit by an air bomb during an attack by allied forces on the Port of Pula. Italian architect Gino Pavan, in his article *Il Restauro del Tempio (1946-1947) e Documenti del Restauro 1919-1924* offers a detailed description of the works on the Temple which, along with the works on the Cathedral of Pula and the cloister of the monastery of St. Francis in Pula, represent some of the last reconstruction interventions carried out by the Italian Office for monuments and galleries in the regions, which as of 1947, were integrated in the People's Republic of Croatia. The works on the Pula Temple are placed in the broader context of discussions of Italian experts on cultural heritage protection following WW2: the method of anastylosis used in Pula is part of the

then recommended guidelines regarding restoration of damaged monuments, but the fact that Italian architects and engineers in Pula resorted to the conceptual reconstructions of the appearance of the Pula ancient temple, drawn and published by Andrea Palladio in the 16th century in his book *I quattro libri dell'architettura*, as the predominant template for the reconstruction of the original appearance of the temple facade, leaves open the possibility of misinterpretation and annuls the explicitly scientific method the significance of which was emphasized by Italian restorers in the first half of the 20th century. The authors have discussed the relation of this project to the Italian tradition of cultural heritage preservation since the time of Camillo Boito and Gustavo Giovannoni. At the same time they have also discussed the relevance of concepts and methodologies set up in early 19th century in the pontificate of Pius VII, more specifically in the project of Raffaele Stern and Giuseppe Valadier of restoration of the Arch of Titus in the Roman Forum.